

प्रकरण पहिले

मराठी कादंबरीचे स्वरूप आणि वाटचाल

प्रकरण पहिले

मराठी कादंबरीचे स्वरूप आणि वाटचाल

◆ प्रास्ताविक

कादंबरी : संकल्पना व स्वरूप

कादंबरीचे घटक

मराठी कादंबरीची वाटचाल

१. मराठी कादंबरी : इ. स. १८४१ ते १८८५
२. मराठी कादंबरी : इ. स. १८८५ ते १९२०
३. मराठी कादंबरी : इ. स. १९२० ते १९४७
४. स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरी: इ. स. १९४७ ते १९६०
५. साठोत्तर मराठी कादंबरी

◆ समारोप

◆ संदर्भ ग्रंथ

प्रकरण पहिले

मराठी कादंबरीचे स्वरूप आणि वाटचाल

प्रास्ताविक :

मानवाची जडणघडण ही समाजात होत असते. त्यामुळेच मानव हा समाजप्रिय प्राणी आहे असे म्हटले जाते. मनुष्यप्राणी आणि त्याच्या साहित्याचे स्वरूपही समाजसापेक्ष असते. समाजातील व्यक्तीद्वारा साहित्याची निर्मिती ही समाजासाठी व होत असते. त्यामुळे साहित्य आणि समाज यांचा निकटचा संबंध असतो. लेखक, त्याचे व्यक्तिमत्त्व, सामाजिक स्थान, दर्जा आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर सामाजिक परिस्थितीचा व परिसराचा पडलेला प्रभाव या सर्वांचा विचार साहित्यामध्ये करावा लागतो.

साहित्यातून समाजाच्या स्थितीगतीचे चित्रण होत असताना त्यातून सामाजिक बांधीलकिचेही चित्रण अपरिहार्यपणे होत असते. साहित्याचे मुख्यतः दोन ठळक प्रकार पडतात; गद्य आणि पद्य. गद्य या साहित्य प्रकारामध्ये कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र इत्यादींचा समावेश होतो. तर पद्य या साहित्यप्रकारात सुनित, खंडकाव्य, महाकाव्य, दीर्घकाव्य इत्यादींचा समावेश होतो. प्रत्येक साहित्यप्रकाराची वेगवेगळी वैशिष्ट्ये पहावयास मिळतात. साहित्याचा उद्देश एक असला तरी रचना, आशय, भाषा, संवाद इत्यादी बाबतीत प्रत्येक वाङ्मयप्रकारात भिन्नता दिसून येते.

‘कादंबरी’ हा गद्य वाङ्मयप्रकार म्हणून मान्यता पावलेला आहे. विस्तृत जीवनपट मांडणारा गद्यात्म साहित्यप्रकार म्हणून कादंबरीला ओळखले जाते. ‘कादंबरी’ या शब्दाची उत्पत्ती, कादंबरीची संकल्पना व स्वरूप, कादंबरीची व्याख्या, घटक व मराठी कादंबरीची वाटचाल इत्यादी मुद्यांच्या अनुषंगाने मराठी कादंबरीचे स्वरूप आणि वाटचाल अभ्यासणे उचित ठरेल.

कादंबरी : संकल्पना व स्वरूप

कादंबरी हा इतर वाङ्मयप्रकारापेक्षा अधिक लवचिक व सर्वसमावेशक असा वाङ्मयप्रकार आहे. मानवी जीवनाला व्यापणारा व संपूर्ण जीवनपट उलगडण्याची क्षमता असणारा हा वाङ्मयप्रकार आहे. त्यामुळेच मानवी जीवनाचे व्यापक दर्शन कादंबरीतून घडविता येते.

अगदी सुरुवातीच्या काळात 'नॉवेल' या इंग्रजी शब्दासाठी मराठीमध्ये 'नावल' हा शब्द अस्तित्वात होता. मराठीतील 'कादंबरीला' इंग्रजीमध्ये Novel असे यथार्थपणे संबोधले जाते. त्यावरून कादंबरीच्या नवलपूर्ण स्वरूपाची कल्पना येण्यास मदत होते. त्याप्रमाणेच नवनिर्मितीचा बोधही तिच्यातून होऊ शकतो. काही वेळा या संदर्भात 'Fiction' ही संज्ञा योजली जाते. 'Fiction' या पारिभाषिक शब्दाचा अर्थ 'कल्पित'; जे प्रत्यक्ष नव्हे ते, या अनुरोधाने घेतला जातो. यावरून कादंबरीच्या नवनिर्मित आणि कल्पित वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांची प्रचिती येऊ शकते.

असे असले तरी कादंबरी हा मराठी शब्द सर्वप्रथम बाणभट्टाने योजला आहे. त्याने लिहिलेल्या व अद्भुताने नटलेल्या प्रणयरम्य गद्यकथेच्या नायिकेचे नाव 'कादंबरी' होते. तेच नाव बाणभट्टाने आपल्या कथेला दिले. म्हणून इंग्रजी 'नॉव्हेल' या शब्दासाठी मराठीमध्ये समांतर असा संस्कृत 'कादंबरी' हा शब्द रूढ करण्यात आला. यालाच लॅटिन भाषेमध्ये 'नॉव्हस' आणि इटालियन भाषेत 'नॉव्हेला' असे संबोधले जाऊ लागले.

कादंबरी हा अधिक लवचिक आणि सर्वसमावेशक असा वाङ्मयप्रकार असल्याने तिची साचेबंद किंवा ठराविक अशी एकच एक व्याख्या करता येत नाही. कादंबरीला ठराविक अशा एका चौकटीत बांधता येत नाही. तरीही काही समीक्षकांनी कादंबरीची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराविषयी चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, "कादंबरी वाङ्मयप्रकार हा इतका लवचिक, प्रसरणशील आणि सर्वसमावेशक वाङ्मयप्रकार

आहे की त्याचे स्वरूप सांगता आले तरी व्यवच्छेदक लक्षणांनी त्याच्या सीमारेषा निश्चित करणे कठीण आहे.”^१ कादंबरीला बंदिस्त करता येणे कठीण काम आहे. तिचा विस्तृत पट आणि सर्वसमावेशकता या गुणामुळे तिच्या सीमारेषा ठरवणेही अशक्य आहे.

कादंबरीच्या संदर्भात उषा हस्तक लिहितात, “लयबद्ध शब्दरचना हे जसे कवितेचे अंगभूत वैशिष्ट्ये मानता येते. कादंबरीमध्ये केवळ तिच्यात घडणीच्या संदर्भात दृगोचर होणारे एकही वैशिष्ट्ये दाखवता येत नाही. म्हणूनच तिच्या पृथगात्म रूपाचे मर्म अचूकपणे पकडणारी काटेकोर व्याख्या करताना ज्या अडचणी उद्भवतात त्याचे मूळ तिच्या प्रकृतीधर्मातच दडलेले आहे असे म्हणावे लागते.”^२ म्हणजेच कादंबरीचा प्रकृतीधर्म वेगळा असल्यामुळे या वाङ्मयप्रकाराचे एकच एक वैशिष्ट्ये सांगता येत नाही.

कादंबरीतील जीवनप्रवाह अनेक व्यक्तींनी, घटकांनी भरलेला असतो. त्यामुळे कादंबरीतील व्यक्तिरेखा महत्त्वाच्या असतात. कादंबरीमध्ये व्यक्तिचित्रणाबरोबरच प्रसंगचित्रणही महत्त्वाचे असते. यासंदर्भात भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, “कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली, आशयाचे अनेक पदर असलेली, त्यामुळे विस्तृत संरचना मांडणारी, अनेक पात्रे, प्रसंग, अपूर्णतेपेक्षा संपूर्णतेकडे झुकलेली आहे अशी साहित्यकृती असते.”^३ यामधून कादंबरीच्या स्वरूपावर नेमका प्रकाश पडलेला दिसतो. कादंबरी ही एकापेक्षा अनेक वेगवेगळी पात्रे, प्रसंग, आशयद्रव्य असणारी आणि प्रदीर्घ असा भाषिक अवकाश असणारी कलाकृती असते.

श्री. मा. कुलकर्णी कादंबरीविषयी लिहिताना म्हणतात, “कार्यकारण शृंखलाबद्ध अशा कल्पित कथानकाद्वारा मानवी जीवनाचे दर्शन घडविणारी सविस्तर ललित गद्य कथा म्हणजे कादंबरी.”^४ यावरून असे म्हणता येईल की, कादंबरी ही

कल्पित कथेतून मानवी जीवनाचा जीवनपट वाचकांसमोर उलगडणारी गद्यकथाच असते. या गद्यात्म कथेलाच कादंबरी म्हणतात. अशा गद्यकथेतून मानवीजीवन चित्रित होत असते.

काही हिन्दी अभ्यासकांनीही कादंबरीची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यापैकी मुन्शी प्रेमचन्द आणि अज्ञेय यांच्या व्याख्या महत्त्वपूर्ण ठरतात. मुन्शी प्रेमचन्द म्हणतात, “मै उपन्यास को मानव चरित्र का चित्र मात्र समझता हूँ। मानव चरित्र पर प्रकाश डालना और उसके रहस्यों को खोलना ही उपन्यास का मुलतत्त्व है।”^५ ज्याप्रमाणे चित्रकार चित्र रंगवत असतो त्याप्रमाणेच कादंबरीकार कादंबरीतील मानवी जीवनाचे, मनाचे, व्यक्तित्वेचे चरित्रचित्र रेखाटत असतो. हे करत असताना तो त्यामागील गूढ रहस्य शोधण्याचा प्रयत्न करतो. हिन्दी कादंबरीकार अज्ञेयजी कादंबरीविषयी लिहितात, “उपन्यास व्यक्ती के अपनी परिस्थितियों के साथ संबंध की अभिव्यक्ती के उत्तरोत्तर विकास का प्रतिनिधीत्व करता है”^६

एकंदरीत असे म्हणता येईल की मानवी जीवनाचे भाष्य करणारी, आशयद्रव्य, प्रसंग, पात्र, वातावरण इ. घटकांचा अंतर्भाव असणारी व विस्तृत मानवी जीवनपट उलगडणारी आणि उत्तरोत्तर नवे बदल आत्मसात करून विकसित होत राहणारी साहित्यकृती म्हणजे कादंबरी होय.

कथा आणि कादंबरी हे कथात्म वाङ्मयप्रकार आहेत. कादंबरी हा दीर्घ वाङ्मयप्रकार असून कथा हा स्फूर्त वाङ्मयप्रकार आहे. कथा आणि कादंबरीमध्ये आशय, व्याप्ती, जीवनानुभव व्यक्त करण्याची पद्धती यासारख्या घटकांमध्ये फरक आढळतो. म्हणूनच कथा आणि कादंबरी हे वाङ्मयप्रकार स्वरूपाच्या दृष्टीने एकसारखे वाटत असले तरी ते भिन्न आहेत.

कथा हा वाङ्मयप्रकार कादंबरीइतका लवचिक नसतो. व्यक्तित्वाच्या जीवनातील विशिष्ट अशा घटनेचे, टप्प्याचे, विशिष्ट जीवनानुभवाचे चित्रण कथेमध्ये अपेक्षित असते. कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार अधिक लवचिक आणि मुक्त असतो.

संपूर्ण जीवनपट मांडण्याची क्षमता तिच्यात असते. कादंबरी या वाङ्मयप्रकारामधून व्यापक असे मानवी जीवनदर्शन घडविता येते. अनेक अनुभवांची शिदोरी घेऊन आणि समृद्ध अशी विविधताही कादंबरीतून व्यक्त होत असते. या अनुषंगाने कादंबरीच्या घटकांचाही थोडक्यात आढावा घेता येईल.

कादंबरीचे घटक

कादंबरीतून मानवी जीवनाचे दर्शन घडविले जाते. कादंबरीची निश्चित अशी व्याख्या करता येत नाही परंतु तिचे निश्चित घटक मात्र सांगता येतात. या अनेकविध घटकांच्या माध्यमातून कादंबरी साकारली जाते. हे घटक प्रत्येक कादंबरीमध्ये कमी अधिक प्रमाणात असतात. कादंबरीचे घटकच तिचे स्वरूप व आकार ठरवत असतात. त्यामुळेच कालानुक्रमे कादंबरी बदलत गेली असली तरी तिचे घटक मात्र बदललेले दिसत नाहीत. त्यामुळे कादंबरीतील घटकांचे यथार्थ स्वरूप समजून घेणे कादंबरी वाङ्मयाभ्यासास तसेच कादंबरीचे मूल्यमापन व रसग्रहण करण्यास सोयीचे ठरते. कादंबरीच्या या घटकांसंदर्भात रा. ग. जाधव यांचे मत महत्त्वपूर्ण ठरते. ते म्हणतात, “कथानक, व्यक्तिचित्रण, लेखकाचा दृष्टीकोन व यांना अनुरूप अशी निवेदनतंत्रे, वर्णने, वातावरणनिर्मिती, शैली इ. घटकांनी गद्यात विस्तृतपणे संघटीत केलेले वास्तव जीवनाचे चित्रण म्हणजे कादंबरी होय.”^७

कादंबरी ही विविध घटकांच्या आधारे समाजवास्तवाचे चित्रण करित असते. विस्तृतस्वरूपात संघटीत केलेली जीवनातील वास्तवता रसिकासमोर मांडत असते. कादंबरीच्या रचनेच्या दृष्टीने विचार करता कथानक, व्यक्तिरेखा, वातावरण, संवाद, संघर्ष, निवेदन, भाषाशैली इत्यादी घटक मानले जातात. हे घटक कादंबरीमध्ये कशा स्वरूपात समाविष्ट होतात याचा विचार येथे करावयाचा आहे.

१. कथानक

कादंबरीमध्ये कथानक हे असतेच. काही कादंबरीमध्ये कथानक नाही असा सूर निघत आहे. असे असले तरी त्या कादंबरीतील व्यक्तिचित्रणाच्या माध्यमातून

कथानक हे व्यक्त होतच असते. त्यामुळे कादंबरीला कथानक नसते असे म्हणणे धाडसाचे ठरेल. कथा हा तर कादंबरीचा प्राण आहे. त्यामुळे कथानक हा कादंबरीचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे.

कथानक म्हणजे कादंबरीतील व्यक्तिंची, विशिष्ट सामाजिक वातावरणात घडलेली कथा होय. कथानकामधून निवेदक कादंबरीतील पात्रांचे वागणे, त्यांच्या कृती सांगत असतो. वाचकाला कादंबरीतील जग आपले आहे असे वाटत जाते. कथानकामध्ये एक किंवा अनेक पात्रांच्या जीवनातील प्रसंगाची, समाजातील अनेक प्रश्नांची गुंफण केलेली असते. कथानकात मौलिकता, संभवनियता, सुसंघटीतपणा, रोचकता इत्यादी गुण असावे लागतात. यासंदर्भात वसंत आबाजी डहाके म्हणतात, “कादंबरीतील कृती कोणत्या स्थलकालाच्या अवकाशात घडत आहेत, कादंबरीतील पात्रे काय करत आहेत, त्यांचे विचार काय आहेत हे कादंबरीकार सांगत असतो. या साऱ्यांची जुळणी करणाऱ्या एकात्म घट्ट विणीलाच कथानक असे म्हणतात.”^६ कादंबरीचे कथानक हे कालावकाशात घडत असते. प्रत्येक कादंबरीच्या कथानकाला कालाची मर्यादा असते. त्यामुळे कादंबरीत घटनांचा प्रवाह जरी मागे-पुढे झाला तरी तो शेवटी एकात्म परिणाम साधत असतो.

कादंबरीत अनेक वेगवेगळे प्रसंग एकत्रित बांधले जातात. एका प्रसंगातून दुसरा प्रसंग विकसित होत असतानाच वाचकाची उत्कंठा वाढविली जाते, तसेच प्रश्नांची उकल करण्याचा प्रयत्नही कधी-कधी केला जातो. कादंबरीतील कथानकात एकसूत्रीपणा, त्यातल्या वृत्तीमधील एकता यांना फार महत्त्व असते. निवडलेल्या घटना आणि त्यांच्या कार्यकारण संबंधांच्या साखळीतून वाचकाची जिज्ञासा जागी ठेवण्याचे भान कादंबरीकाराला ठेवावे लागते.

कथानक हेच खरे तर कादंबरीचा मुलाधार ठरत असते. कथानकाच्या मुख्यतः तीन अवस्था असतात. प्रारंभ, मध्य आणि शेवट याद्वारे कथानकाचा

क्रमशः विकास झाला म्हणजे तो मानवी मनाला पटतो. कथानकाचा शेवटही स्वभाविकच असतो.

२. व्यक्तिरेखा

यालाच स्वभावचित्रण, व्यक्तिचित्रण, पात्रचित्रण इत्यादी संज्ञा वापरल्या जातात. 'व्यक्तिरेखा' हा कादंबरीतील कथानकाइतकाच महत्त्वाचा घटक आहे. लेखक अवतीभवतीच्या समाजाचे निरीक्षण करतो, त्यांच्या गुणदोषांची जुळणी करतो, अवतीभवतीच्या व्यक्तींमधून निवडलेल्या काही व्यक्ती कलाकृतीत आणतो, त्यांचे वर्णन करतो, कथानकाशी बांधतो यालाच व्यक्तिरेखा म्हणतात.

पात्रांमुळे कथानकात चैतन्य निर्माण होत असते. कोणतीही कलाकृती घेतली तर तिच्या केंद्रस्थानी माणूस असलेला पहावयास मिळतो. कादंबरीत पात्र आले की त्याचे पात्रचित्रणही पाठोपाठ येते पात्रचित्रण म्हणजेच व्यक्तिरेखन होय. कथेचा किंवा कादंबरीचा जो भाग असतो तो केवळ कथनाने लेखक मांडू शकत नाही. घटनांच्या गुंफणीतून जे कथानक बनते ते व्यक्तिरेखांमुळेच आकर्षक बनते. कथानकाचा विकास विशिष्ट स्वभावधर्माच्या व्यक्ती, विशिष्ट परिस्थितीत वागत असताना त्यांच्या क्रिया व प्रतिक्रियांतून होत असतो. त्यामुळे कथानकातील घटना व्यक्तींच्या स्वभावातून आकार घेतात. कादंबरीतील व्यक्तिरेखांच्या संदर्भात प्रा. बापट-गोडबोले म्हणतात, "कादंबरीतील पात्रे काल्पनिक खरी पण त्यांच्यात जिवंतपणा येण्यासाठी त्यांना देव किंवा दानव कोटीतील करण्याऐवजी मानव कोटीतीलच करणे जरूर आहे."^९ म्हणजेच व्यक्तिरेखेत जिवंतपणा येण्यासाठी तिला देव किंवा दानव प्रधान न करता मानवजातीचा आकार देणे योग्य ठरते. ती व्यक्ती मनुष्यप्राणी आहे असे समजूनच तिची निर्मिती झाली पाहिजे.

सारांशरूपाने असे म्हणता येईल की, व्यक्तिरेखन म्हणजे व्यक्तिचे आंतर्बाह्य वर्णनच होय. प्रत्येक व्यक्तिची व्यक्तीगत अशी काही वैशिष्ट्ये असतात. ही

व्यक्तीगत वैशिष्ट्ये (उदा. रूप, रंग, स्वभाव इ.) शब्दबद्ध करणे म्हणजे व्यक्तिरेखन होय. ही व्यक्ती कादंबरीमध्ये नायक-नायिका, खलनायक अशा वेगवेगळ्या भूमिकेतून वावरत असते. अशा व्यक्तिंची कल्पना यावी, तिचे जिवंत चित्र नजरेसमोर उभे रहावे यासाठी व्यक्तिरेखनाची आवश्यकता असते.

३. वातावरण

मराठी कादंबरीतील वातावरण हा घटक कथानक व व्यक्तिरेखा यांच्यापेक्षा गौण असला तरी कादंबरी रचनेतील त्याचे स्थान महत्त्वपूर्ण ठरते. वातावरणनिर्मितीमुळेच कादंबरीतील कथानक व व्यक्तिरेखा उठावदार होतात. वातावरणाची पार्श्वभूमी जितकी उठावदार असेल तितकी कादंबरी परिणामकारक ठरत असते. वातावरण या घटकाद्वारेच आपण कादंबरीचे प्रादेशिक, दलित, ग्रामीण, महानगरिय, असे वर्गीकरण करीत असतो. याविषयी लिहिताना प्रा. बापट-गोडबोले म्हणतात, “स्थळ, काळ, वैशिष्ट्यांचे कादंबरीत पडलेले प्रतिबिंब म्हणजेच वातावरण होय.”^{१०} म्हणूनच प्रादेशिक कादंबरीतील भौगोलिक वातावरणाला महत्त्वाचे स्थान असते तर सामाजिक कादंबरीतील सामाजिक वातावरणाला महत्त्वाचे स्थान असते.

वातावरण आणि पार्श्वभूमी यांचा विचार करता स्थलविषयक, कालविशिष्ट व सामाजिक पार्श्वभूमीचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. याविषयी प्रा. बापट-गोडबोले म्हणतात, “चित्रकलेमध्ये पार्श्वभूमीचे जे कार्य तेच कादंबरीत वातावरणाचे आहे. चित्रातील पार्श्वभूमीने त्या चित्रातील देखाव्यास जसा एक प्रकारचा उठाव मिळतो. इतकेच नव्हे तर त्या चित्रातील विशिष्ट प्रसंगाचे मर्म कळण्यास जशी मदत होते. तसेच कादंबरीतील वातावरण हे कथानक व व्यक्तीदर्शन यातील रहस्य उलगडण्यास उपकारक ठरते.”^{११} एखादा चित्रकार चित्र रंगवत असताना त्याने त्या चित्राची उठावदार केलेली पार्श्वभूमी त्या चित्रावर सुखद परिणाम करत असते. त्याप्रमाणेच

कादंबरीतील वातावरणनिर्मितीमधून कथानक व व्यक्तिचित्रणातील रहस्य उलगडण्यास मदत होत असते.

एकंदरीत वातावरणनिर्मितीचा परिणाम हा कथानकावर, व्यक्तिचित्रणावर होत असतो. कादंबरीमध्ये जे अनुभव चित्रित केले जातात ते कोणत्या तरी देश, काळ, परिस्थितीमध्ये घडून गेलेले असतात. त्यामुळेच अनुभवाचे चित्रण करण्यासाठी वातावरणाचे चित्रण करणे ही बाब आवश्यक ठरते.

४. निवेदन

कादंबरीतील कथानक, संवाद व्यक्तिच्या मुखातून आस्वादकाला सांगितले जातात. या सांगण्याच्या प्रक्रियेलाच निवेदन असे म्हणतात. गतीमान निवेदन हे कथानकाला पुढे जाण्यास मदत करत असते. कथन, वर्णन, भाष्य आणि संवाद या चार प्रकारातून निवेदन आकारास येत असते. यातूनच घटना, प्रसंग, वातावरण, व्यक्तिरेखा यांची निर्मिती होत असते. कादंबरीचा समग्र पट हा निवेदनातून वाचकासमोर उलगडला जातो. निवेदक हा कादंबरीतील आशयाचा वाहक असून तो निवेदनाचा वापर आपल्या सामर्थ्यानुसार करीत असतो.

निवेदनासाठी लेखक भाषेचा माध्यम म्हणून वापर करीत असतो. त्यासाठी कधी प्रमाण भाषा तर कधी बोलीभाषा उपयोगात आणली जाते. निवेदनासंदर्भात गंगाधर गाडगीळ लिहितात, “एकामागून एक या क्रमाने येणाऱ्या कल्पित घटनांच्या अनुक्रमाने विशिष्ट अशा दृष्टीने व विशिष्ट रीतीने केलेले शब्दरूप म्हणजे ‘निवेदन’ होय.”^{१२}

यावरून असे म्हणता येईल की, शृंखलामय कल्पित घटनांची मालिका निवेदकाने निवेदनामध्ये गुंफलेली असते, विशिष्ट अशा क्रमाने शब्दबद्ध केलेली असते. कथानकाला गती देणे, वाचकाला व्यक्तिका परिचय करून देणे, साध्या-सोप्या भाषेत मत मांडणे इत्यादी निवेदनातून साधले जाते. कादंबरीमध्ये

परिणामकारकता साधण्यासाठी कादंबरीकार वेगवेगळ्या निवेदनतंत्राचा वापर करीत असतो. त्यामध्ये प्रामुख्याने, प्रथमपुरूषी निवेदन किंवा आत्मलक्षी निवेदन, तृतीयपुरूषी निवेदन किंवा सर्वसाक्षी निवेदन व पत्रात्मक निवेदन किंवा दैनंदिनी या निवेदनतंत्राचा अवलंब केला जातो.

यातील अधिकतर प्रथमपुरूषी आणि तृतीयपुरूषी निवेदनपद्धतीचा निवेदनासाठी वापर केला जातो. कादंबरीतील पात्र स्वतः बोलतात किंवा निवेदन करतात तेव्हा त्यास प्रथमपुरूषी निवेदन म्हणतात. तृतीयपुरूषी निवेदनामध्ये कादंबरीतील कोणतीही व्यक्ती निवेदन करीत नाही. यामध्ये प्रत्यक्ष निवेदक नसतो तर तो आदृश्य स्वरूपात असतो.

५. भाषाशैली

कादंबरीमध्ये भाषेला पर्यायाने तिच्या विशिष्ट शैलीला अत्यंत महत्त्व असते. भाषा हे साहित्याचे माध्यम आहे, त्याप्रमाणेच विचार व भावना साहित्यातून व्यक्त करण्याचेही ते साधन असते. म्हणूनच व्यक्तिरेखा व वातावरण यांना शोभेल अशी अनुकूल भाषा साहित्यात अभिप्रेत असते. लेखकाला आपल्या मनातील विचार व भावना थोडक्यात पण मोठ्या आशयाद्वारे मांडता आल्या पाहिजेत. त्यामुळेच प्रत्येक लेखकाची एक स्वतंत्र अशी शैली असते. हे सांगताना भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, “एखाद्या द्रव्याला विशिष्ट माध्यमाद्वारे, विशिष्ट रुपामध्ये प्रकट करण्याकरिता वापरल्या जाणाऱ्या तंत्रसमुच्चयाची पद्धती म्हणजे शैली होय.”^{१३} वाङ्मयाच्या भाषेत कालतत्त्व असल्याने तिला चिरंतनत्व प्राप्त होत असते. वाङ्मयप्रकारानुसार व अभिव्यक्तीनुसार साहित्याची भाषा बदलत जाते. त्यामुळे कविता, नाटक, कथा आणि कादंबरी यांची भाषाशैली वेगवेगळी होत जाते. तिच्यात संवाद, उपमा, म्हणी, वाक्यप्रचार, सुभाषिते इत्यादींना महत्त्वाचे स्थान असते.

कादंबरीतील या महत्त्वपूर्ण घटकांची उपरोक्त केलेली चर्चा आपल्या अभिप्रेत विषयाला आधारभूत म्हणून अत्यावश्यक ठरते. हे घटक वेगवेगळ्या प्रकारच्या कादंबऱ्यांमध्ये कमी-अधिक प्रमाणात असतात. कादंबरी या रचनाप्रकाराला बळकटी येण्यासाठी हे घटक महत्त्वाची कामगिरी बजावत असतात. म्हणूनच कालक्रमानुसार कादंबरी बदलली तरी तिचे घटक मात्र बदलत नाहीत. हे सर्व कादंबरीतील महत्त्वाचे घटक असून त्यांच्या आधारे कादंबरीचे आकलन व अभ्यास करता येतो. त्यानुसार मराठी कादंबरीची वाटचाल कशी झाली ? याचाही अभ्यास मांडणे आवश्यक ठरते.

मराठी कादंबरीची वाटचाल

१. मराठी कादंबरी : इ. स. १८४१ ते १८८५

मराठी कादंबरीचा पूर्वइतिहास पहात असता, मराठीतील पहिली भाषांतरित कादंबरी म्हणून इ. स. १८४१ साली प्रसिद्ध झालेल्या, हरि केशवजी यांच्या 'यात्रिक क्रमण' या लेखनाचा उल्लेख करावा लागतो. जॉन बनियन यांच्या 'पिलग्रीम प्रोग्रेस' या धार्मिक कथेचे ते भाषांतर आहे. तथापि मराठीतील पहिली स्वतंत्र आणि सामाजिक कादंबरी म्हणून इ. स. १८५७ साली प्रसिद्ध झालेल्या बाबा पद्मनजी यांच्या 'यमुनापर्यटन' या कादंबरीचा उल्लेख केला जातो. या कादंबरीमध्ये विधवा स्त्रियांच्या अवस्थेचे चित्रण केलेले आहे. लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांची इ. स. १८६१ साली प्रसिद्ध झालेली 'मुक्तामाला' ही मराठीतील पहिली अद्भुतरम्य व घटनाप्रधान कादंबरी आहे. ही कादंबरी साहित्य क्षेत्रात आपले वेगळेपण सिद्ध करताना दिसते. बऱ्याच टीकाकारांनी 'मुक्तामाले'ला मराठीतील पहिल्या कादंबरीचा मान दिला आहे. असे असले तरी कालमानाचा विचार करता 'यमुनापर्यटन' हीच मराठीतील पहिली कादंबरी ठरते. याविषयी कुसुमावती देशपांडे म्हणतात, "मराठीतल्या पहिल्या कादंबरीचे स्वरूप खात्रीनेच इतके महत्त्वपूर्ण आहे की, तिची साक्षेपाने चर्चा व्हावी. तिच्या ख्रिस्ती वळणाच्या भाषेबद्दल व ख्रिस्ती

धर्माच्या पुरस्काराबद्दल तत्कालीन वाचकांना उद्वेग वाटणे व त्यामुळे लोकप्रियतेला बाध येणे स्वभाविक होते.”^{१४} ‘यमुनापर्यटन’ या पहिल्या कादंबरीची लोकप्रियता न वाढण्याचे कारण म्हणजे तिने ख्रिस्ती धर्माला दिलेले महत्त्व.

‘मुक्तामाला’ ही कादंबरी वाचकाला खिळवून ठेवणारी अत्यंत लोकप्रिय अशी रंजनवादी कादंबरी आहे. त्यामुळेच तिच्या शैलीचे भारदस्त मराठी वळण, कथानकाचे रंजकत्व आणि नीतिपर दृष्टिकोनाचा मुलामा या सर्वांचा परिणाम म्हणजे या कादंबरीचे लोकप्रियत्व होय. ‘मुक्तामाला’ ही कादंबरी एवढी लोकप्रिय झाली की, तिचा प्रभाव त्यानंतरच्या कालखंडातील बहुतांशी कादंबऱ्यांवरती पडलेला दिसून येतो. हळबेशास्त्री यांची दुसरी कादंबरी ‘रत्नप्रभा’ (१८७८), ही कादंबरी ‘मुक्तामाले’च्याच वळणाची आहे. या कादंबरीचे महत्त्वाचे विशेष म्हणजे त्यात पुनर्विवाहाला दिलेले स्थान हे होय.

हळबेशास्त्री यांच्याच परंपरेचे अनुकरण करणारे नारो सदाशिव रिसबुड, यांनीही याच कालखंडात कादंबरीलेखन केले. त्यांनी ‘मंजुघोषा’ (१८६८), ‘विश्वासराव’ (१९७०), ‘वसंतकोकिळा’ (१८७६) इ. कादंबऱ्या लिहिल्या. या सर्व कादंबऱ्यांवरती मुक्तामालादी कादंबऱ्यांचा प्रभाव जाणवतो. यासंदर्भात कुसुमावती देशपांडे म्हणतात, “मंजुघोषा ही मुक्तामालेची प्रतिकृती.”^{१५} ‘मंजुघोषा’ ही कादंबरी मुक्तामालेचे सर्व गुण आत्मसात करून तिच्या पुढचे एक पाऊल टाकताना दिसते. ‘विश्वासराव’ ही कादंबरी सामाजिक मानली जात असली तरी तो गैरसमज असावा कारण त्यांच्या इतर अद्भुत कादंबऱ्यातील नायकाप्रमाणेच ‘विश्वासराव’ आहे. त्यामुळे ही अद्भुतेकडे झुकणारी कादंबरी ठरते.

‘मुक्तामालादी’ कादंबऱ्यांचा आदर्श समोर ठेऊन याच कालखंडात लेखन करणारे कादंबरीकार केशव लक्ष्मण जोगवेकर यांची लोकप्रिय कादंबरी म्हणजे ‘विचित्रपुरी’ (१८७०) होय. पांडुरंग गोविंद पारखी यांची ‘मित्रचंद्र’ (१८८०) याच

स्वरूपाची कादंबरी आहे. हिचेही कथानक 'मुक्तामाला' व 'मजुघोषा' यांच्याच नमुन्याचे आहे. मराठी कादंबरीच्या या प्राथमिक अवस्थेतही साळूबाई तांबवेकर या लेखिकेने आपली लेखनी या प्रकारात गाजवलेली दिसते. 'चंद्रप्रभा-विरहवर्णन' (१८७३) ही त्यांची कादंबरी वरील कोणत्याही गुणविशेषात कमी ठरत नाही.

प्रस्तुत कालखंडामध्ये अद्भुत कादंबरीच्या बहराच्या काळात सामाजिक कादंबरी पूर्णपणे लोप पावली होती असे नाही ती संथ गतीने वाटचाल करीत होती. अशाप्रकारच्या कादंबऱ्यांमध्ये अद्भुत व वास्तविक यांचे मिश्रण, तर काहींमध्ये सामाजिक व ऐतिहासिक घटनांशी संबंध असलेले अद्भुत प्रसंग यांची जुळणी केलेली दिसते. रामकृष्ण बळवंत नाईक यांची 'काळपुरुष' (१८८६) व 'नाहीच ना ऐकायचं' यात सामान्य जीवन व अद्भुत, रोमहर्षक प्रसंग यांचा मेळ घातला आहे. बळवंत मनोहर पंडित यांच्या 'सुशीला यमुना' अथवा वासुदेव बळवंत फडके यांच्या 'बंडाची धामधूम' व 'लक्ष्मी आणि सरस्वती' या कादंबऱ्या सामाजिक आणि ऐतिहासिक सीमारेषेवर आहेत. याशिवाय रा. भि. गुंजीकर यांची 'मोचनगड' (१८७१), म. वि. रहाळकर, यांची 'नारायणराव व गोदावरी' (१८७९), वि. ज. पटवर्धन यांची 'हंबीरराव व पुतळाबाई' (१८७३), गणेश महादेव लिमये यांची 'वेणू' (१८८६) अशा कादंबऱ्या या कालखंडामध्ये आलेल्या आहेत.

या कालखंडात अनेक लेखकांनी कादंबऱ्या लिहिल्या असल्या तरी त्यांच्यावर 'मुक्तामालादी' कादंबऱ्यांचा प्रभाव अधिक जाणवतो. या कालखंडातील लेखकांनी यापेक्षा वेगळी वाट शोधण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाही. अशा स्वरूपाच्या कादंबऱ्यांची निर्मिती ही जवळ-जवळ एकोणीसाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत चालू राहिली. 'मदनमंजरी', 'शृंगारमंजरी', 'मदणबाण व पुष्पावती' इत्यादी कादंबऱ्यांच्या नावावरूनच त्यांच्या शृंगारिक, कृत्रिम व अद्भुतरम्य प्रकृतीची कल्पना येते. या कादंबरीच्या प्रवृत्तीमध्येही विविधता दिसून येते. तिचा

एक प्रवाह अद्भुतरम्य, अलंकारप्रचूर व करमणूकप्रधान होता. तर दूसरा प्रवाह वस्तुनिष्ठ व सामाजिक ध्येयवादाने प्रेरित झालेला होता.

२. मराठी कादंबरी : १८८५ ते १९२०

या कालखंडातील साहित्यामध्ये खऱ्या अर्थाने मराठी कादंबरीचा पाया घालणारे कादंबरीकार म्हणून हरिभाऊ आपटे यांचे नाव मराठी साहित्यामध्ये आदराने घेतले जाते. हरिभाऊंचे युग हे ध्येयवादाचे युग होते. महाराष्ट्रातील ज्ञानप्रसाराचा तो प्रारंभकाळ होता. हरिभाऊंनी ऐतिहासिक, सामाजिक, रंजनवादी अशा अनेक प्रकारच्या कादंबऱ्या लिहून तो कालखंड समृद्ध केला आहे. प्रस्तुत कालखंडच त्यांच्या नावाने ओळखला जावा एवढा त्यांच्या लेखनाचा प्रभाव मराठी कादंबरीवर पडलेला दिसतो.

‘करमणूक’ मधून प्रकाशित होणारी हरिभाऊंची कथा आणि कादंबरी तत्कालीन समाजवास्तवाचे चित्र रेखाटत होती. वास्तविक पाहता ‘यमुनापर्यटन’, ‘नारायणराव आणि गोदावरी’, ‘शिरस्तेदार’ यासारख्या सामाजिक परिवर्तन रेखाटणाऱ्या कादंबऱ्या दुर्लक्षित राहिल्या असल्या तरी त्या कादंबऱ्यांनी हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांची पार्श्वभूमी निर्माण केली हे नाकारता येत नाही.

हरिभाऊंच्या ‘मधली स्थिती’ या कादंबरीवर इंग्रजीचा प्रभाव जाणवतो. लवकरच इंग्रजीच्या प्रभावातून मुक्त होऊन त्यांनी ‘मी’, ‘यशवंत खरे’ ‘पण लक्षात कोण घेतो’, ‘मायेचा बाजार’, ‘आजच’, ‘कर्मयोग’, यांसारख्या कादंबऱ्यांतून तत्कालीन समाजस्थितीचे, दुष्ट रूढी प्राबल्याचे, स्त्रियांच्या दास्याचे अत्यंत परिणामकारक चित्र रेखाटले आहे.

सामाजिक कादंबऱ्यांबरोबरच हरिभाऊंनी ‘वज्राघात’, ‘केवळ स्वराज्यासाठी’, ‘गड आला पण सिंह गेला’, अशा ऐतिहासिक कादंबऱ्याही लिहिल्या. या कादंबऱ्यांतून सत्याभास निर्माण करून वाचकांना स्वातंत्र्याचा संदेश

देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी केले. त्यांनी जवळ जवळ २२ कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. 'पण लक्षात कोण घेतो?' ही त्यांची सर्वोत्कृष्ट कादंबरी आहे. कादंबरीच्या ज्या संकल्पना आहेत त्या जवळ जवळ सर्व संकल्पना त्यांच्या या कादंबरीत आढळतात.

हरिभाऊंच्या समकालीन असणारे वा. म. जोशी हेही या कालखंडातील महत्त्वपूर्ण कादंबरीकार ठरतात. त्यांची 'रागिणी' ही विशेष लोकप्रिय झालेली कादंबरी इ. स. १९१५ मध्ये लिहिली गेली. याशिवाय त्यांनी 'नलिनी' (१९१९) ही राजकीय स्वरूपाची कादंबरी लिहिली. त्यानंतर 'आश्रमहरिणी' (१९१९), 'सुशिलेचा देव' (१९३०), 'इंदू काळे सरला भोळे' (१९३५) इ. कादंबऱ्या लिहिल्या. 'इंदू काळे सरला भोळे' ही पत्रात्मक कादंबरी लिहून मराठी कादंबरीमध्ये एक वेगळा कादंबरीप्रकार रूढ केला. त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये स्त्रीस्वातंत्र्य, कौटुंबिक जीवन, ब्रह्म सगुण की निर्गुण, परमेश्वराचे अस्तित्व, त्याचे स्वरूप, स्वार्थ व स्वार्थत्याग यांचे तात्त्विक स्वरूप, जग हे आनंदायी की दुःखमय अशा अनेक प्रश्नांची चर्चा त्यांनी केली आहे.]

श्री. व्यं. केतकर यांना समाजशास्त्रज्ञ, ज्ञानकोशकर्ते आणि पंडित म्हणून ओळखले जाते. त्यांच्या कादंबरी लेखनामध्ये समाजशास्त्रीय व विवेचक दृष्टी दिसून येते. त्यांचे विचार समाजसुधारणापर, प्रचारकी, चिंतनात्मक होते. 'गोंडवनातील प्रियंवदा' (१९१६), 'परागंदा' (१९२६), 'आशावादी' (१९२७), 'ब्राह्मण कन्या' (१९३०), 'गावसासू' (१९३०), 'विचक्षणा' (१९३७) व 'भटक्या' (१९३८) या कादंबऱ्यातून केतकरांची समाजशास्त्रीय दृष्टी दिसून येते. 'ब्राह्मणकन्या' या कादंबरीत एका पुनर्विवाहित दाम्पत्याची कथा आहे.

नाथमाधव उर्फ द्वारकानाथ माधवराव चितळे यांनी याच कालखंडामध्ये कादंबरीलेखन केले आहे. 'स्वराज्याचा श्रीगणेशा', 'स्वराज्याचे परिवर्तन', आणि 'स्वराज्यातील दुफळी' इ. एकूण सात ऐतिहासिक कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या. या

कादंबऱ्यातून नाथमाधवांनी मराठेशाहीचा इतिहास सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांची 'सावळ्या तांडेल' ही इ. स. १९०८ साली प्रसिद्ध झालेली मराठीतील पहिली आरमारविषयक कादंबरी, याशिवाय 'विहंगवृंद', 'डॉक्टर', 'विमलेची गृहदशा', 'गृहदशेचा फेरा', 'सापत्नभाव', 'स्वयंसेवक', 'सोनेरी टोळी', 'देशमुखवाडी' इत्यादी कादंबऱ्या लिहिल्या. 'विहंगवृंद' मध्ये स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह, प्रौढविवाह इ. तत्कालीन सामाजिक प्रश्नांचा उहापोह येतो.

विठ्ठल सीताराम गुर्जर यांनीही या कालखंडात बंगाली लेखक प्रभातकुमार मुखर्जी यांच्या कादंबरी लेखनाची रूपांतरे केली आहेत. अशा स्वरूपाच्या 'देवता', 'शशांक', 'जीवनसंस्था', 'आसारसंसार' इ. भाषांतरित कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांनी मध्यमवर्गीय सत्प्रवृत्त कुटुंबांची चित्रे आपल्या कादंबऱ्यातून रेखाटली आहेत. त्यांच्या या कादंबऱ्या मुख्यतः घटनाप्रधान स्वरूपाच्या आहेत.

प्रस्तुत कालखंडाचा उल्लेख हरिभाऊंचा कालखंड म्हणून केला जावा एवढा त्यांच्या लेखनाचा प्रभाव तत्कालीन कादंबऱ्यांवरती पर्यायाने कालखंडावरती पडलेला होता. एवढेच नव्हे तर त्यानंतरच्या बऱ्याच कादंबरीकारांनी हरिभाऊंचाच कित्ता गिरविण्याचे काम केलेले दिसते. हेच या कालखंडाचे मुख्य वैशिष्ट्य मानता येईल. त्यांनी कादंबरीतील अतिरंजकता आणि कृत्रिमतेला फाटा देऊन तिला समाजभिमूखतेकडे वळविले.

३. मराठी कादंबरी : १९२० ते १९४७

१९१९ साली टिळक युगाचा अस्त आणि गांधीयुगाचा उदय झाला होता. याआर्थाने एक नवीन पर्व सुरू झाले होते. गांधीजींनी दिलेली अहिंसेची शिकवण आणि 'खेड्याकडे चला' हा दिलेला संदेश मराठी साहित्यनिर्मितीसाठी प्रेरणादायी ठरला. गांधीजींच्या या संदेशामुळे मराठी कादंबरीवरही बदलाच्या खुणा दिसू लागल्या. यामुळे कल्पनारम्य, रंजनवाद यातच सर्वस्व मानणारी कादंबरी काही प्रमाणात का होईना समाजभिमूख झालेली दिसू लागली.

साधारणतः १९२० नंतरच्या साहित्यामध्ये दोन दिग्गज साहित्यिकांचा उदय झाला. ते म्हणजे फडके-खांडेकर होय. फडक्यांचा 'कलावाद' आणि खांडेकरांचा 'जीवनवाद' या वादामुळे मराठी साहित्य ढवळून निघाले. तरीही हा न संपणारा विषय बनून राहिला.

ना. सी. फडके यांनी वयाच्या १८ व्या वर्षी इ. स. १९१२ साली 'मेणाचा ठसा' ही साहस कथा लिहून लेखनास सुरुवात केली. त्यानंतर चार ते पाच वर्षांतच त्यांची 'अल्लाहो अकबर' (१९१७) ही पहिली कादंबरी प्रकाशित झाली. ही पहिलीच कादंबरी ऐतिहासिक स्वरूपाची असून तिच्यावर हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचा प्रभाव जाणवतो. त्यांची स्वतंत्र अशी कलाकृती म्हणजे 'कुलाब्याची दांडी' (१९२५) ही सामाजिक कादंबरी होय. याशिवाय त्यांनी 'जादुगार', 'दौलत' (१९२९), 'आटकेपार' (१९३१), 'निरंजन' (१९३२), 'इंद्रधनुष्य' (१९४१), 'अखेरचे बंड' (१९४४) अशा जवळ-जवळ ७० ते ७५ कादंबऱ्या लिहिल्या.

फडके यांच्या जवळ-जवळ सर्वच कादंबऱ्या वाचकप्रिय आहेत. त्यामुळे त्या अत्यंत लोकप्रिय झाल्या. समीक्षकांनी मात्र त्यांना म्हणावी तेवढी दाद दिलेली नाही. यासंदर्भात चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, "फडके यांच्या जवळ-जवळ पाऊणशे कादंबऱ्या लिहून ते सामान्य वाचकांचे लोकप्रिय कलावंत ठरले पण विदग्ध वाचकांनी त्यांच्या मोजक्या पण उत्तम कलाकृतीचे अवश्यक ते मोठेपण मान्य केले नाही. ही वस्तुस्थिती आहे."^{१६}

फडक्यांच्या या कादंबऱ्यांचा मुख्य धागा प्रणय असून, तरूण स्त्री-पुरुषांची ओळख, त्यांना एकमेकांबद्दल वाटणारे आकर्षण व त्यांचे प्रगाढ प्रणय भावनेत झालेले रूपांतर, सहवासाची तळमळ, योगायोग, प्रेमभावना, गैरसमजूती, प्रेमभावनेला विरोध आणि त्याचे पर्यवसन वैवाहिक जीवनात होणे हे त्यांच्या सर्व कादंबऱ्यात येते.

ना. सी. फडके यांचे समकालीन व जीवनवादी लेखक वि. स. खांडेकर हे प्रस्तुत कालखंडातील महत्वाचे कादंबरीकार ठरतात. त्यांच्या सर्वच साहित्यामधून सामाजिक आणि जीवनवादी जाणिवा व्यक्त होतात. 'हृदयाची हाक' (१९३०) ही त्यांची पहिली कादंबरी. या कादंबरीमध्ये अनुकरणाचाच भाग जास्त असल्यामुळे सामाजिकता पाहिजे तशी येऊ शकली नाही. या कादंबरीत कमळ आणि कुसुम यांच्या असफल प्रेमाची कथा येते. त्यामानाने त्यांची 'कांचनमृग' (१९३१) ही कादंबरी अधिक वाचनीय ठरली. खांडेकरांची सामाजिक जाणीव आणि त्यामागची प्रामाणिक तळमळ या कादंबरीमध्ये पहावयास मिळते. 'उल्का' (१९३४) ही कादंबरी तत्कालीन मध्यमवर्गीय स्त्रीच्या दुःखद जीवनाची गाथा आहे. 'दोन धुव' (१९३४) ही कादंबरी जीवनवादी वैचारिक दृष्टी, सामाजिक प्रश्नांचे चिंतन करण्याची उत्कट तळमळ, मानवी जीवनाबद्दल प्रगाढ विचार करण्याची जिज्ञासू वृत्ती इत्यादी दृष्टीने उल्लेखनीय आहे. एका धुवावर पैसा मिळविणाऱ्यांचा एक वर्ग तर दुसरीकडे पोटाची भूख न भागवू शकणारा गरीब वर्ग या कादंबरीतून चित्रित केला आहे.

प्रेम हे अनेकवेळा उत्पन्न होऊ शकते, हे खांडेकरांनी 'पहिले प्रेम' (१९४३) या कादंबरीतून व्यक्त केले आहे. राजकीय असंतोषाचे विचार 'क्रौंचवध' (१९४२) या कादंबरीतून मांडलेला पहावयास मिळतो. हे राजकीय विचार कोणत्या स्वरूपाचे आहेत हे सांगताना चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, "यातील राजकीय असंतोषाचे काहीसे अंधूक चित्र ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध चाललेल्या लढ्याचे नसून कल्पित अशा रामगड संस्थानातील आहेत."^{१७} दोन पिढ्यातील वैचारिक संघर्षांचे चित्रणही या कादंबरीतून झालेले आहे. याशिवाय 'हिरवा चाफा' (१९३८), 'दोन मने' (१९३८), 'सुखाचा शोध' (१९३९), 'रिकामा देव्हारा' (१९३९), 'पांढरे ढाग' (१९४९) इत्यादी कादंबऱ्यांचा प्रवास पहात असता असे दिसून येते की, खांडेकर हे

जीवनासंबंधी आंतरिक चिंतन करणारे, सामाजिक व आर्थिक विषमतेमुळे व्यथित तसेच शोषित बनलेल्या समाजाबद्दल अपार करुणा बाळगणारे हे कलावंत होते.

फडके, खांडेकर यांच्या परंपरेत लिहिणारे पण आपला वेगळा ठसा उमटविणारे कादंबरीकार म्हणून ग. त्र्यं. माडखोलकर यांना ओळखले जाते. 'मुक्तात्मा' हो इ. स. १९३३ साली प्रसिद्ध झालेली त्यांची पहिली राजकीय स्वरूपाची कादंबरी आहे. 'कांता' (१९३९), 'मुखवटे' (१९४०), 'नवा संसार' (१९४१), 'चंदनवाडी' (१९४३) या कादंबऱ्या भारतीय राजकारणांचा वेध घेणाऱ्या आहेत. याशिवाय काही वेगळ्या वाटतील अशा कादंबऱ्याही माडखोलकरांनी लिहिल्या. उदा. 'भंगलेले देऊळ' (१९३४), 'शाप' (१९३६), 'दुहेरी जीवन' (१९३९), 'नागकन्या' (१९४१), 'डाक बंगला' (१९४२) इत्यादी. 'शाप' या कादंबरीचा नायक निशिकांता हा राजकीय जीवनाशी संबंधीत आहे तर 'दुहेरी जीवन' चा नायक राजकीय क्षेत्रातला यशस्वी तरूण आहे.

ना. ह. आपटे यांच्या कादंबरीत अनुभवाच्या भावनात्मक अंगापेक्षा तार्किक अंग अधिक असल्याने त्यांच्या लेखनला काहीसे निबंधाचे स्वरूप प्राप्त झाले. त्यामुळेच कलात्मक अनुभवांच्या दृष्टीने ना. ह. आपटे हे नाथमाधव व हडप यांच्या श्रेणीतील लेखक मानले जातात. त्यांनी 'हृदयाची श्रीमंती' (१९२१), 'दुरंगी दुनिया' (१९२२), 'आम्ही दोघ' (१९३४), 'न पटणारी गोष्ट' (१९२३), 'पहाटे पूर्वीचा काळोख' (१९२६), 'उमज पडेल तर' (१९३९), 'दिवाकर दृष्टी' (१९२९), 'पाच ते पाच' (१९४६) इत्यादी कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांची 'दिवाकर दृष्टी' ही कादंबरी बेकार तरुणांनी नोकरीच्या मागे न लागता खानावळीसारखा धंदा करावा असा संदेश देणारी आहे. 'वैभवाच्या कोंदनात' ही १९२४ साली लिहिलेली कादंबरी अद्भुताश्रयी व कल्पनारम्यप्रधान आहे.

एकंदरीत, मूल्यमापनाच्या दृष्टिने त्यांच्या साहित्याकडे पाहिले असता असे दिसते की, १९२०-४७ या कालखंडातील राजकीय अंदोलने, त्यातील वेगवेगळी वादळे यापासून त्याचे लेखन दूरच राहिले आहे.

महात्मा गांधीजींच्या विचारसरणीचा प्रभाव असणारे मराठी साहित्यातील एक महत्त्वपूर्ण कादंबरीकार म्हणून भार्गव विठ्ठल वरेरकर यांचा उल्लेख केला जातो. 'संसार की सन्यास' ही त्यांची पहिली कादंबरी. पण ते खऱ्या अर्थाने नावाजले गेले ते 'विधवा कुमारी' (१९३८) या कादंबरीमुळे. ही कादंबरी म्हणजे हरिभाऊंच्या 'पण लक्षात कोण घेतो ?' या कादंबरीचा पुढचा टप्पा असे म्हणता येईल. अशिक्षितपणामुळे स्त्रीवर्ग हा स्त्रीसुधारणेच्या आड कसा येतो, याचे प्रतीकात्मक चित्रण म्हणजे 'विधवाकुमारी' ही कादंबरी होय. या कादंबरीचा उत्तरार्ध म्हणून त्यांनी 'परतभेट' ही कादंबरी लिहिली, त्यांनी 'फाटकी वाकळ', 'चिमणी', 'गोदू गोखले', 'मी-राम जोशी', 'उमलती कळी', 'धावता धोटा' इत्यादी कादंबऱ्या लिहिल्या. 'धावता धोटा' ही वरेरकरांची कामगाराविषयी चित्रण करणारी कादंबरी. या कादंबरीत गीरगावचा परिसर व तेथील जीवन चित्रित केले आहे.

पु. य. देशपांडे हे वृत्तीने आत्मनिष्ठ कवी होते पण त्यांनी निवडलेले माध्यम मात्र वास्तववादी व वस्तुनिष्ठ जीवनानुभव व्यक्त करणाऱ्या कादंबरीचे होते. व्यवसायाने वकिल आणि कर्तृत्वाने राजकारणी असणाऱ्या देशपांडे यांच्या लेखनाची प्रकृती फडक्यांच्या लेखनाहून मूलतः भिन्न दिसते. त्यांच्या कादंबरीलेखनाविषयी कुसुमावती देशपांडे लिहितात, "फडके यांनी सामान्य माणसाला जे रुचेल तेच मोहकपणे मांडण्याची कला हेतूपुरस्सर संपादिली. देशपांडे यांची निर्मिती मूलतः आत्मनिष्ठ आहे. जे स्वतःला उत्कटपणे जाणवले व पटले ते व्यक्त करण्याच्या हेतुने त्यांनी लेखन केलेले दिसते." त्यांनी काही कादंबऱ्या मनोवैज्ञानिक व विश्लेषणात्मकही लिहिल्या आहेत. त्यांच्या 'सुकलेले फूल'

(१९३१), 'बंधनाच्या पलिकडे' (१९२७), 'नवे जग' (१९४१) या कादंबऱ्या महत्त्वपूर्ण मानता येतात.

साने गुरूजी यांनी समाजसुधारणेबरोबरच सामाजिक अन्याय दूर करण्याच्या भूमिकेतून कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. 'शामची आई' ही गोष्ट रूपात लिहलेली कादंबरी अत्यंत लोकप्रिय ठरली आहे. 'श्याम' या कादंबरीत श्यामचे जीवन आले आहे. भारताचा उद्धार व्हावा ही इच्छा त्यांच्या मनात होती. या भूमिकेतून 'धडपडणारी मुले', 'अस्तिक', 'सती', 'रामाचा शेला' इत्यादी कादंबऱ्या निर्माण झाल्या. सर्वसामान्य जनतेला जागृतीचे, कार्यतत्परतेचे, मानवतेचे त्यांनी धडे दिले. यानुषंगाने मराठी कथेलाही सुखवादाच्या रिंगनातून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न गुरूजींनी केला. त्यांच्याकडे जबरदस्त नैतिक भान होते. या आत्मभानातून त्यांचे कादंबरीलेखन झाले. 'शामची आई' याविषयी भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, 'शामची आई' ही त्यांची उत्कृष्ट निर्मिती म्हणावी लागते. मराठीतील चुकिच्या समीकरणामुळे ती पथेर पांचाली होऊ शकली नाही.'^{१९}

'झाकली मूठ' ही वि. वा. हडप यांची पहिली कादंबरी इ. स. १९१७ साली प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीमध्ये त्यांनी मराठा समाजातील प्रौढ विवाहाचा प्रश्न मांडला आहे. याशिवाय त्यांनी 'निरभ्रचंद्र' (१९२०), 'सम्राट' (१९२३), 'राणी की र खेल' (१९२७) इ. कादंबऱ्या लिहिल्या. तुरुंगात असताना 'रिसरेक्शन' ही टॉलस्टॉयची कादंबरी वाचल्यानंतर त्यांनी 'बहकलेली तरुणी' (१९२४) ही कादंबरी लिहिली. याच कादंबरीचा पुढचा भाग म्हणजे 'निखळलेली तरुणी' (१९२५) ही कादंबरी होय. याशिवाय 'जाळ्यातला मासा' (१९३५), 'इश्काचा प्याला' (१९२५), 'नौंदर्याची बाग' (१९२५), 'वादळ' (१९३७) इत्यादी कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या आहेत.

र. वा. दिघे यांनी 'रानजाई' (१९४६), 'गानलुब्धा मृगनयना' (१९४७), 'पाणकळा' (१९३९), 'सराई' (१९४३) इ. कादंबऱ्या लिहिल्या. स्वातंत्र्योत्तर

कालखंडातील महत्त्वाचे कादंबरीकार म्हणून त्यांचा नावलौकिक असला तरी त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडामध्ये कादंबरीलेखनास सुरुवात केली. 'पाणकळा' (१९३९) ही त्यांची पहिली कादंबरी. 'सराई' (१९४३) या कादंबरीमुळे ते प्रकाश झोतात आले.

'रात्रीचा दिवस' (१९४२) ही कादंबरी लिहून मर्ढेकरांनी कादंबरीमध्ये संज्ञाप्रवाह आणला. नवकवितेप्रमाणेच त्यांनी कादंबरीतही प्रयोग केला. त्यांच्या 'तांबडी माती' (१९४३) आणि 'पाणी' (१९४८) या कादंबऱ्या उल्लेखनीय आहेत. मो. ग. रांगणेकर यांनीही 'मृगजळ' (१९३७), 'सीमोल्लंघन' (१९३४) इ. कादंबऱ्या लिहून हा कालखंड समृद्ध करण्यास भर घातली.

याशिवाय प्रस्तुत कालखंडामध्ये काही स्त्री कादंबरीकारांनीही लेखन करण्यास सुरुवात केली होती. स्त्रिया स्वतः लेखन करू लागल्यामुळे त्यांचे दुःख, व्यथा, समस्या त्या समाजासमोर मांडत होत्या. यामध्ये शांताबाई नाशीकर 'लग्नाचा बाजार' (१९२९), विभावरी शिरूरकर 'हिंदोळ्यावर' (१९३४) व 'विरलेले स्वप्न' (१९३५), गीता साने 'निखळलेली हिरकणी' (१९३६) व 'हिरवळीखाली' (१९३६) इ. स्त्री लेखिकांनी आपल्या वैवाहिक जीवनातील प्रसंग, कौटुंबिक संबंध, पतीपत्नी संबंध, विवाहबाह्य संबंध अशा स्वरूपाच्या प्रश्नांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न कादंबरीतून केलेला दिसतो.

हा कालखंड मराठी कादंबरीच्या इतिहासात अनेक दृष्टिने महत्त्वाचा ठरला. भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या चळवळीचा हा पायाभरणीचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. स्वातंत्र्यासाठी झालेली जनअंदोलने, महात्मा गांधीजींचे संदेश, मार्क्सवादी विचार, फडक्यांचा कलावाद या सर्वांचा परिणाम प्रस्तुत कालखंडातील मराठी कादंबरीवर झालेला आढळतो. फडके-खांडेकर-माडखोलकर या नावानेही हा कालखंड ओळखला जातो.

४. स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरी : १९४७ ते १९६०

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सुरुवातीच्या पाच ते सहा वर्षांच्या कालखंडातील मराठी कादंबरी फडके-खांडेकरांच्या 'कलावाद' व 'जीवनवाद' यापासून फारशी दूर जाऊ शकली नाही. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या घटनेचा फारसा परिणाम तत्कालीन मराठी साहित्यावर झालेला दिसत नाही. दुसऱ्या महायुद्धाच्या परिणामाच्या खुणा मात्र मराठी साहित्यावर उमटू लागल्या होत्या. १९४०-४५ च्या दरम्यान नवकविता, नवकथा उदयास येण्याचे प्रमुख कारण जागतिक महायुद्ध हे होते. या महायुद्धाचे दूरगामी परिणाम स्वातंत्र्योत्तर काळातही प्रखरतेने जाणवू लागले होते. माणसाच्या अस्तित्वाला काहीही अर्थ राहिला नाही याची जाणीव होऊ लागली. या वस्तूस्थितीचे चित्र कादंबरीमध्ये मात्र अपवादानेच आलेले आढळते.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर मराठी कादंबरीतील कल्पनारम्यतेचे वातावरण कमी झाले आणि वास्तवातल्या विषयांना व जीवनचित्रणाला महत्त्व आले. विश्राम बेडेकर यांची 'रणांगण' (१९३९) ही कादंबरी त्याचा प्रत्यय देते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर नवीन मूल्यांची जोपासना झाल्यामुळे जूनी मूल्ये खचून गेली. नवीन समाज संमिश्र, गुंतागुंतीचा बनू लागला. माणूस भावनाशून्य झाला. सर्वत्र विषमता प्रस्थापित होऊ लागली. यांत्रिक, निष्प्रेम, सहानुभूतीशून्य अशा मानवी जीवनाचे उदास व भकास चित्रण साहित्यातही उमटत राहिले. याला कादंबरीही अपवाद ठरू शकली नाही.

श्री. ना. पेंडसे यांनी हर्णे गावचा परित्तर कादंबरीतून चित्रित केला. त्यांनी 'एल्गार', 'हद्दपार', 'गारंबीचा बापू' इ. अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या. गो. नी. दांडेकर यांनी 'पडघवली' (१९५५), 'शितू' (१९५८), 'पवनकाठचा धोंडी', 'माचीवरला बुधा' इ. कादंबऱ्या लिहिल्या. तसेच व्यंकटेश माडगुळकर यांची 'बनगरवाडी', उद्धव शेळके यांची 'धग', अण्णाभाऊ साठे यांची 'फकीरा' (१९५९), 'वैजयंता' (१९५९), बा. भ. बोरकर यांची 'भावीन' (१९५०),

रणजित देसाई यांची 'बारी' (१९५९), वि. स. खांडेकर यांची 'ययाती' (१९५९) अशा कादंबऱ्या प्रस्तुत कालखंडात प्रसिध्द झाल्या.

याशिवाय स्त्रीलेखिकाही या कालखंडात मोठ्या प्रमाणात लेखन करू लागल्या होत्या. स्त्रीजीवनातील शोकांतिका, व्यथा, दुःख, समस्या त्या साहित्यातून व्यक्त करू लागल्या होत्या. स्त्रीकादंबरीकार म्हणून विभावरी शिरूरकर यांचा मोठा नावलौकिक आहे. त्यांची अतिशय लोकप्रिय व यशस्वी ठरलेली 'बळी' ही कादंबरी इ. स. १९५० साली प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीतून मांग-गारूडी या आदिवासी जमातीतील समाजाचे दुःख वाचकासमोर येते. याशिवाय जोत्सना देवधर यांची 'घर गंगेच्या काठी', निर्मला देशपांडे यांची 'टिकली एवढं आभाळ', सुलोचना देशमुख यांची 'आदिमाया', गौरी देशपांडे यांची 'निरगाठी थांग', मालतीबाई दांडेकर यांची 'मातृमंदिर, तेजस्विनी', सिंधू गाडगीळ यांची 'क्षितिजापार' इत्यादी स्त्री कादंबरीकारांनी लेखन केले.

या कालखंडातील मराठी कादंबरीने कृत्रिमता व कल्पनाविलास टाळून वास्तवतेशी नाते जोडले. कल्पनाविलास व रंजनात आडकून न राहता ती माणसातील माणूसपण शोधू लागली, समाजमनाचा ठाव घेऊ लागली.

५. साठोत्तर मराठी कादंबरी

वेगळे भान, वेगळी संवेदना, रीती आणि वेगळ्या जाणिवा व्यक्त करणारी मराठी कादंबरी साठोत्तर काळात लिहिली गेली. कष्टकरी, शेतकरी स्वतः साहित्यातून आपल्या समस्या, व्यथा, वेदना वाचकासमोर मांडू लागला होता. त्यामुळेच ग्रामीण साहित्य अधिक मुखर बनले. त्याप्रमाणेच दलित साहित्यिकही आपल्यावरील झालेल्या अन्यायाला वाचा फोडून व्यथा, वेदना साहित्यातून व्यक्त करू लागले होते. मनोविश्लेषण, मार्क्सवादी विचार सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचू लागले होते. साहजिकच याचा परिणाम मराठी कादंबरी लेखनावर झाला.

बदलते समाज जीवन आणि जीवनाबद्दलची कुतूहलता यामुळे मराठी कादंबरी नायक-नायिकाप्रधान न राहता ती अधिक समाजाभिमुख बनली. ठराविक अशा विषयावर लेखन करण्यापेक्षा मानवी जीवनाचाच आविष्कार तिच्यातून व्यक्त होऊ लागला. मानवी जीवनातील गुंतागुंत, व्यामिश्रता, वासनाविकार, अंधश्रद्धा, एकाकीपणा, व्यस्तता, निराशा यांचे चित्रण ही कादंबरी करू लागली. यादृष्टीने ही साठोत्तर मराठी कादंबरी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. या कादंबऱ्यांतील नवे नायक प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेलाच नकार देताना दिसतात. पण ही मूल्यव्यवस्था कशी असावी हे मात्र ते सांगू शकले नाहीत.

भालचंद्र नेमाडे यांच्या १९६३ साली प्रसिद्ध झालेल्या 'कोसला' या कादंबरीने एवढाच मराठी कादंबरी आणि समीक्षेला हादरा दिला. ही कादंबरी कुठल्याही अर्थाने पारंपरिक नव्हती. आशय आणि अभिव्यक्तीच्यादृष्टीने ही कादंबरी पूर्णपणे नवी होती. या कादंबरीने सर्व बंधने झुगारून दिली. पांडूरंग सांगवीकर हा या कादंबरीचा नायक तो आपली जीवनविषयक दृष्टी जगण्याला लावू पहातो, पण वेळोवेळी त्याच्या पदरी निराशाच येते. यानंतर त्यांनी 'बिढार', 'जरिला', 'झूल' या कादंबऱ्या लिहिल्या. या कादंबऱ्यात चांगदेव पाटील हा नायक येतो. पांडूरंग सांगवीकराचे चांगदेव पाटील मध्ये झालेले स्थित्यंतर लक्षणीय आहे. चांगदेव पाटील हा पांडूरंग सांगवीकरपेक्षा अधिक समर्थपणे तत्कालीन समाजव्यवस्थेला आणि जीवनाला सामोरे जाणारा नायक दिसतो.

भाऊ पाध्ये यांची कामगार जीवनचित्रण करणारी 'डोंबाऱ्याचा खेळ' तर मध्यमवर्गीय जीवन आणि शहरातील राहण्याचा प्रश्न यातून निर्माण झालेला वैताग म्हणजेच 'वैतागवाडी' होय. 'जेलबर्ड्स' या कादंबरीमध्ये गुन्हेगार समजल्या जाणाऱ्या मध्यमवर्गीय व्यक्तिके व बालगुन्हेगारांचे विश्व त्यांनी उभे केले. कोणतीही कृती अनैतिकच ठरते म्हणून कृतीच न करणारा धोपेश्वरकर 'बॅरिस्टर अनिरुद्ध धोपेश्वरकर' या कादंबरीत भाऊ पाध्ये यांनी रेखाटला आहे. तसेच मवाली,

वासूनाक्यावरील भंकसगीरी 'वासूनाका' या कादंबरीतून चित्रित केली आहे. असे अनेक विषय त्यांनी हाताळले आहेत.

याशिवाय मनोहर शहाणे यांनी 'देवाचा शब्द,' 'पुत्र,' 'इहयात्रा' इ. कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. या कादंबऱ्यातून त्यांनी मध्यमवर्गीय जीवनातील दांभिकता टीपली आहे. ह. मो. मराठे यांनी 'निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी' या कादंबरीतून सुशिक्षित बेकार तरुणाचे चित्र रेखाटले आहे. आपल्याला नोकरी मिळत नाही म्हणून या कादंबरीचा नायक स्वतःच्या पत्नीचा गर्भ पाडतो. हमीद दलवाई यांच्या 'इंधन' या कादंबरीत हिन्दू-मुस्लिमांचा संघर्ष येतो. सुभाष भेण्डे यांच्या 'आंधारवाटा' या कादंबरीमधून मध्यमवर्गीय संस्कृतीची भोगवादी वृत्ती टीपली आहे. अरुण साधू यांनी 'मुंबई दिनांक', 'सिंहासन', 'त्रिशंकू', 'शापित' अशा कादंबऱ्या लिहिल्या. अरुण साधू यांच्या कादंबऱ्यातून सरासपणे राजकारण हा विषय अप्रत्यक्षपणे येतो. जयंत दळवी यांनी 'अधांतरी', 'अथांग', 'स्वगत', 'चक्र' इ. कादंबऱ्या लिहिल्या. स्त्री-पुरुष संबंधाकडे दळवी अधिक लक्ष देताना दिसतात. 'अधांतरी' या कादंबरीची नायिका आपल्या बॉसशी अनैतिक संबंध ठेऊन स्वतःचा संसार कसा उध्वस्त करून घेते याचे प्रत्ययकारी चित्रण या कादंबरीत जयंत दळवी करतात.

अशा स्वरूपाच्या कादंबऱ्यातून प्रतित होणारे जीवन अधिक वास्तव असल्याने पारंपरिक कथानक, वातावरण, व्यक्तिरेखा, भाषाशैली यांना छेद दिला गेला. अशा स्वरूपाची श्याम मनोहर यांची 'हे ईश्वरराव... हे पुरुषोत्तमराव' ही वैशिष्ट्यपूर्ण ठरलेली कादंबरी आहे. 'कळ' या दुसऱ्या कादंबरीचे आशसूत्र निश्चितपणे नव्या दिशा सूचित करणारे आहे. याशिवाय रघू दंडवते यांची 'वसेचिना', मधू साबणे यांची 'घर-दार', वसंत अबाजी डहाके यांची 'प्रतिबद्ध आणि मर्त्य', कमल देसाई यांची 'काळा सूर्य आणि हॅट घालणारी बाई' इत्यादी कादंबऱ्या त्यांच्या वेगवेगळ्या वैशिष्ट्यांनुसार वेगळ्या कादंबऱ्या ठरल्या आहेत.

आशयाची नवी मांडणी, अभिव्यक्तितील विविधता, यानुसार या कादंबऱ्या सद्यःस्थिती उत्कटपणे रेखाटताना दिसतात.

एकंदरीत, मराठी कादंबरीचा प्रवाह अनेक दिशांनी विस्ताराला गेला आहे. त्यामुळे केवळ मध्यमवर्गीयांचेच जीवनचित्रण ही कादंबरी करित नाही तर ग्रामीण वास्तवाबरोबरच दलित जीवनातील वास्तवाचाही वेध घेताना दिसते. ती विविध अंगांने विकास पाऊ लागली होती. तिला आता कोणताही विषय वर्ज्य नव्हता. त्यामुळे या कादंबरीचे वेगवेगळे स्वतंत्र प्रवाह निर्माण झाले.

साठोत्तर मराठी कादंबरीच्या अभ्यासाच्या सोयीसाठी कादंबरीचे वर्गीकरण करणे आवश्यक असल्याने संबंधीत प्रवृत्तीशी नाते जुळणाऱ्या कादंबऱ्यांच्या आधारे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. काटेकोर वर्गीकरण करणे तसे थोडे कठीण काम आहे, असे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१. रंजनवादी कादंबरी कादंबरीचे प्रकार आंग

रंजनवादी कादंबरीच्या पाठीमागे मोठी पार्श्वभूमी आहे. सुरूवातीपासूनच अशा स्वरूपाच्या कादंबऱ्या लिहिल्या जात होत्या. या कादंबरीला बहर आला तो हरिभाऊंच्या कालखंडात. हरिभाऊंनी रंजनवादाला नावलौकिक मिळवून दिला.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील हरिभाऊ-फडके-खांडेकर यांच्या रंजनवादी लेखनाचा प्रभाव स्वातंत्र्योत्तर काळातही टिकून होता. फडके यांनी तर वाचकांचे रंजन करण्यासाठीच कादंबरीलेखन केले असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. याचाच परिणाम म्हणून १९६० नंतर रंजनवादी कादंबरीचा एक वेगळा प्रवाह अस्तित्वात आला. कालखंड बदलला तरी त्यांच्या लेखनामागील प्रेरणा मात्र बदलल्या नाहीत.

१९६० नंतर अनेक लेखकांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून हा विषय हाताळलेला दिसतो. यामध्ये श्री. ना. पेंडसे यांनी 'एल्गार', 'हृदपार', 'गारंबीचा बापू', 'ऑक्टोपास' यासारख्या कादंबऱ्यांमधून त्यांनी ग्रामीण जीवनवास्तवाबरोबरच रंजनवादी लेखनही केलेले आढळते. याशिवाय बाबा कदम,

जोत्स्ना देवधर, चंद्रकांत काकोडकर, कुसुम अभ्यंकर यासारख्या अनेक कादंबरीकारांनी वास्तवाचा आभास निर्माण करून रंजनवादी कादंबरी लिहिण्यातच आपली धन्यता मानली. साहजिकच या कादंबऱ्या वास्तवापासून दूर जाऊ लागल्या, या कादंबरीतून वास्तव न दाखवता वास्तवाचा फक्त आभास निर्माण केला जाऊ लागला.

२. ऐतिहासिक कादंबरी

कादंबरी या वाङ्मयप्रकारामध्ये उल्लेखनीय ठरलेला असा हा प्रवाह आहे. 'अद्भुतरम्यतेला व वास्तविकाला सांधणारा एक दुवा' म्हणून ऐतिहासिक कादंबरीकडे पाहिले जाते. अशा कादंबऱ्यातून सत्याचा आभास, अद्भुतरम्यता आणि इच्छापूर्तीचे वातावरण तयार केले जाते. यासंदर्भात कुसुमावती देशपांडे म्हणतात, "ऐतिहासिक कादंबऱ्यात अद्भुत कादंबऱ्यातील ऐश्वर्यशाली, इच्छापूर्तीप्रधान वातावरण कायम ठेवता येते व शिवाय कथानकात सत्याचा आभास निर्माण करता येतो."^{२०} समाजमनात सुरूवातीपासूनच गतकालीन इतिहासाविषयी व ऐतिहासिक युगपुरुषाविषयी आदरभाव आहे. त्यामुळेच गतकालीन घटनांना उजाळा देऊन पराक्रमी पुरुषांचा आदर्श समाजाच्या नजरेसमोर ठेवण्यासाठी अशा स्वरूपाच्या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या.

अशा स्वरूपाची पहिली ऐतिहासिक कादंबरी म्हणजे रा. भि. गुंजीकर यांची 'मोचनगड' ही होय. यानंतर ऐतिहासिक कादंबरीचा एक स्वतंत्र प्रवाह गणला जावा एवढे विपूल कादंबरीलेखन झाले आहे. यामध्ये ना. वि. बापट 'पहिले बाजीरावसाहेब व संभाजी' द्वा. ना. रणदिवे 'शिक्षक' यांचा उल्लेख करता येतो. ह. ना. आपट्यांची पहिली ऐतिहासिक कादंबरी 'म्हैसूरचा वाघ' (१८९०) साली प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर त्यांनी 'उषःकाल', 'केवळ स्वराज्यासाठी', 'गड आला पण सिंह गेला', 'वज्राघात' इ. ऐतिहासिक कादंबऱ्या उपलब्ध इतिहास आणि कल्पित यांच्या मिश्रणातून लिहिल्या.

ना. ह. आपटे यांची 'अजिंक्यतारा' (१९०९) व 'संधिकाल' (१९२२), चि. वि. वैद्य यांची 'दुदैवी रंगू' (१९१४), वि. वा. हडप यांची 'कादंबरीमय शिवकाल', न्हकारी कृष्ण यांची 'राजकुंवर', नाथमाधव यांची 'तरूण रजपूत सरदार' (१९०९), व 'सावळ्या तांडेल' या कादंबऱ्या ऐतिहासिक स्वरूपाच्या म्हणता येतात.

१९६० नंतर ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचे स्वरूप बदलले आणि तिच्यामध्ये इतिहासाबरोबरच कलात्मकतेचीही भर पडू लागली. ही कादंबरी ऐतिहासिक वास्तवामधून माणूसपण शोधण्यात यशस्वी झाली. या कालखंडातले महत्त्वाचे कादंबरीकार म्हणून रणजित देसाई यांचा उल्लेख केला जातो. त्यांची 'स्वामी' (१९५९) ही कादंबरी रमा आणि माधवरावांच्या भावजीवनाचा वेध घेते. यासंदर्भात अविनाश सप्रे म्हणतात, "स्वामीच्या निर्मितीमागे लेखकाची जी मूल्यावस्था उभी आहे, ती सनातनी, पारंपरिक आणि सरंजामशाही वृत्तीची निदर्शक आहे. हे त्यांनी रमाबाईंच्या सती जाण्याचा जो प्रसंग इतक्या उत्कर्षबिंदूपर्यंत नेला आहे त्यावरून लक्षात येते"^{२९} रणजित देसाई यांची 'श्रीमान योगी' ही कादंबरी स्वतःचे वेगळेपण सिद्ध करताना दिसते.

ना. स. इनामदार यांची 'झेप', 'झूज', 'मंत्रावेगळा', 'राऊ', 'यवन', 'शहेनशाहा' अशा जवळ-जवळ सर्वच कादंबऱ्या पेशवाई व उत्तर पेशवाईवर लिहिलेल्या आहेत. त्यांच्या कादंबऱ्यांचे एक विशेष म्हणजे त्यातील व्यक्ती या नियतीशी झूझ देणाऱ्या आहेत.

गो. नी. दांडेकर यांनी घटनाप्रधान व व्यक्तीप्रधानतेपेक्षा समाजमनाला कादंबरीमध्ये प्राधान्य दिले. 'बया दार उघड', 'हर हर महादेव', 'दर्या भवानी', 'झुंझार माची', आणि 'हे तो श्रींची इच्छा' अशा स्वरूपाच्या शिवकाल चित्रित करणाऱ्या कादंबऱ्या अन्य कादंबऱ्यापेक्षा भिन्न स्वरूपाच्या आहेत.

शिवाजी सावंत यांनी 'छावा', स. श. देसाई यांनी 'चंबळेच्या पलिकडे' व 'महापर्व', विश्वास पाटील यांनी 'पानिपत', 'संभाजी' व 'महानायक' इ. कादंबऱ्या लिहिल्या. 'पानिपत' या कादंबरीमध्ये पानिपत येथे घडलेल्या रणसंग्रामाचा इतिहास आणि त्यातील मराठी नेतृत्वाची शोकांतिका चित्रित केली आहे. ही कादंबरी ऐतिहासिक स्वरूपाची असूनही आजच्या राजकीय संदर्भात तिला संदर्भमूल्य प्राप्त झाले आहे.

३. पौराणिक कादंबरी

स्वातंत्र्यपूर्व काळात अस्तित्वात असलेला पौराणिक कादंबऱ्यांचा प्रवाह स्वातंत्र्योत्तर काळात अधिक बहरलेला दिसतो. पुराणावर आधारित कथा निवडून पौराणिक कादंबरी लिहिली जाऊ लागली. रामायण व महाभारतातील घटना-प्रसंगांना नवे परिमाण देऊन कादंबरी आली. असा प्रयत्न श्री. प्रभाकर यांनी 'सावित्री सत्यवान' (१९११) या कादंबरीतून केला. यानंतर बेहरे यांनी 'सीतावनवास' व 'अहिल्योद्धार', वा. म. जोशी यांनी 'आश्रमहारिणी', साने गुरूजी यांनी 'अस्तिक' (१९४०) अशा स्वरूपाच्या पौराणिक विषयावर आधारित कादंबऱ्या लिहिल्या. १९५९ साली आलेली खांडेकरांची 'ययाती' व र. वा. दिघे यांची 'गानलुब्धा मृगनयना' (१९४७) या कादंबऱ्याही अशा स्वरूपाच्या आहेत.

पौराणिक कादंबऱ्यामध्ये अन्य पात्रांच्या तुलनेत 'कर्ण' या व्यक्तिरेखेभोवती फिरणाऱ्या कादंबऱ्यांची संख्या जास्त आहे. यामध्ये 'मृत्युंजय', 'कर्णायन', 'महापुरुष', 'राधेय', 'धर्मयुद्ध' इ. कादंबऱ्या आहेत. रणजित देसाई यांची 'राधेय' ही कादंबरी शिवाजी सावंत यांच्या 'मृत्युंजय' च्या तुलनेत अधिक अर्थपूर्ण आहे. याशिवाय आनंद साधले यांची 'महापुरुष' व 'वैदेही', पद्माकर गोवईकर यांची 'मुंगी उडाली आकाशी', गो. नी. दांडेकर यांची 'मोगरा फुलला' व दि. बा. मोकाशी यांची 'आनंद ओवरी' या पौराणिक कादंबऱ्यांनी मराठी वाङ्मयात मोलाची भर घातली.

४. चरित्रात्मक कादंबरी

चरित्रात्मक कादंबरीत व्यक्तिला प्राधान्य असते. व्यक्ती हीच या कादंबरीच्या केंद्रस्थानी असते. चरित्रात्मक कादंबरीतून कादंबरीकार त्या व्यक्तित्वाच्या जन्मापासून मरेपर्यंत संपूर्ण जीवनाचा, कार्याचा तिच्या विचारप्रभावाचा जीवनपट वाचकासमोर मांडत असतो. चरित्रात्मक कादंबरी लिहिताना सत्यघटना, कल्पकता, चिंतनशीलता इ. गोष्टींची आवश्यकता असते.

राष्ट्रपुरूषांवरील पहिली चरित्रात्मक कादंबरी लिहिण्याचा मान भा. द. खेर यांना मिळतो. या चरित्रात्मक कादंबरीच्या संदर्भात भा. द. खेर म्हणतात, “१९६१ साली काहीशी मरगळलेली अवस्था निर्माण झाली. साहित्याला तोचतोचपणा आलेला होता. केवळ जुन्यावरच नवे बुरखे चढविले जात होते. अशावेळी आयर्विन स्टोन ह्यांची ‘लस्ट फॉर लाईफ’ ही चरित्रात्मक कादंबरी वाचनात आली. व मराठीतील पहिली चरित्रात्मक कादंबरी लिहिण्याचा संकल्प मी सोडला.”^{२२} त्यांच्या या मतानुसार व कालक्रमानुसार पाहिले तर ‘यज्ञ’ (१९६८) ही भा. द. खेर यांची मराठीतील पहिली चरित्रात्मक कादंबरी म्हणता येईल. रणजित देसाई यांची ‘स्वामी’ (१९६२) ही ऐतिहासिक स्वरूपातील पहिली चरित्रात्मक कादंबरी मानली जाते. सामाजिक स्वरूपातील पहिली चरित्रात्मक कादंबरी म्हणून श्री. न. जोशी यांच्या ‘आनंदी-गोपाळ’ (१९६८) या कादंबरीचा उल्लेख केला जातो.

भा. द. खेर यांनी ‘यज्ञ’ या कादंबरीतून अखंड हिन्दूस्थानचे स्वप्न उरी बाळगणाऱ्या न्वा. सावरकरांच्या तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वाचा साक्षात्कार चित्रित केला. त्यानंतर ‘अमृतपुत्र’ (१९७०) या कादंबरीतून त्यांनी ‘जय जवान, जय किसान’ च्या घोषणेने संपूर्ण भारत हादरून टाकणारे लालबहादूर शास्त्री यांच्या जीवनचरित्राची कहाणी मांडली आहे. ‘शिका आणि संघटीत व्हा’ असा कानमंत्र देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या कार्याचे चित्रण ‘प्रबुद्ध’ (१९८९) या कादंबरीत केले आहे.

‘पुत्र मानवाचा’ या १९६९ साली प्रसिद्ध झालेल्या मृणालिनी देसाई यांच्या या कादंबरीतून म. गांधी यांचे जीवनचरित्र रेखाटले आहे. याशिवाय राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे गोळवलकर गुरूजी यांचे राष्ट्रासाठी सारे जीवन अर्पण करणारे व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या देशभक्तीसह ‘ओम राष्ट्राय स्वाहा’ (१९८७) या कादंबरीतून मृणालिनी देसाई यांनी चित्रित केले.

गंगाधर गाडगीळ यांनी ‘दुर्दम्य’ (१९७०) या कादंबरीतून लोकमान्य टिळकांचे समिश्र, बहुंगी व्यक्तिमत्त्व, विचार, कार्यपद्धती मांडली. जोत्सना देवधर यांनी योगी अरविंद घोष यांच्या क्रांतीकारी लढ्याचे, देशासाठी त्यांनी केलेल्या त्यागाचे चित्रण ‘उत्तरयोगी’ (१९७३) या कादंबरीतून केले आहे. ‘वादळातील दीपस्तंभ’ (१९८९) या कादंबरीतून गो. नि. दांडेकर यांनी समाजसेवी हेडगेकर डॉक्टरांचे चरित्र रेखाटले आहे. रवींद्र भट यांची ‘सत्यम् शिवम् सुंदरम्’ (१९९१) ही कादंबरी स्वामी विवेकानंदाच्या जीवनातील प्रसंगावर आहे. विद्या सप्रे-चौधरी यांनी ‘अर्धदान’ (१९९१) या कादंबरीत इंदिरा गांधी यांचे जीवन मांडले आहे. म. फुले यांच्या जीवनचरित्रावर रचलेली ‘महात्मा’ ही कादंबरी डॉ. रवींद्र ठाकूर यांनी इ. स. १९९९ साली लिहिले.

५. अस्तित्ववादी कादंबरी

अस्तित्व म्हणजे स्वतःविषयी जाणीव असणे. आणि जेव्हा ‘स्व’ विषयीची जाणीव झाली तेव्हाच मानवाला जीवनातील विसंगतीचीही जाणीव होऊ लागली. या ‘स्व’ च्या जाणीवेतून अस्तित्वाचा उदय झाला. अस्तित्व ही मानवाच्या जिवंतपणाची खूण आहे. आपले अस्तित्व टिकविणे हे मानवाचे महत्त्वपूर्ण उद्दिष्ट आहे. त्यामूळेच या अस्तित्वासाठी माणूस काहीही करण्यास तयार असतो.

वर्तमान हा अस्तित्ववादी जाणीवेतील महत्त्वचा घटक आहे. अस्तित्वाच्या या जाणिवेमूळेच वर्तमानातला प्रत्येक क्षण जिवंत ठरू शकतो. कितीही कठोर आणि

वेदनामय जीवन असले तरी साहित्यात स्वतःला जिवंत पहाणे ही अस्तित्वाची खरी जाणीव असते. ही अस्तित्वाची जाणीव मराठी कादंबरीमध्ये सर्वप्रथम चि. त्र्यं. खानोलकर यांनी आणली. त्यांनी मानवी अस्तित्वाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यांची पहिली अस्तित्वावादी कादंबरी म्हणून 'रात्रकाळी घागर काळी' या कादंबरीचा उल्लेख केला जातो.

त्र्यं. व्य. सरदेशमुख यांनी 'बखर एका राजाची' आणि 'उच्छाद' या कादंबऱ्यातून मानवी जीवनाची सफलता शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. जे पाहिजे ते मिळत नाही आणि नको असेल ते मिळते त्यामुळे नेहमी अस्वस्थ असणारा साईखेडचा राजा 'बखर एका राजाची' मध्ये भेटतो. तर 'उच्छाद' मध्ये पुरूषी प्रवृत्तीची बायको मिळाल्याने नवरा बायकोत निर्माण झालेला विसंवाद अस्तित्वाच्या पातळीवर जाऊन कसा पोहोचतो याचे चित्रण आले आहे.

या कादंबरीमध्ये कालानुक्रमाला अतिशय गौण स्थान असते त्यामुळेच प्रत्येक क्षण अस्तित्वासाठी महत्त्वाचा असतो. म्हणूनच प्रत्येक क्षण जिवंत करण्याचा प्रयत्न अस्तित्वावादी नायक करीत असतो. यादृष्टीने 'सात सक्कं त्रेचाळीस' ही कादंबरी महत्त्वपूर्ण ठरते. याशिवाय भाऊ पाध्ये यांची 'बॅरिस्टर अनिरुद्ध धोपे-खरकर' ही एका वकिलास पडलेल्या स्वप्नाचा वेध घेणारी कादंबरी आहे. भालचंद्र नेमाडे यांची 'कोसला' ही सुशिक्षित बेकार युवक पांडूरंग सांगवीकर याच्यातील 'स्व' चा शोध घेणारी कादंबरी आहे. याशिवाय ह. मो. मराठे यांची 'निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी' ही याच स्वरुपाची कादंबरी आहे. कमल देसाई यांची 'काळा सूर्य आणि हॅट घालणारी बाई' अशा स्वरुपाच्या अनेक कादंबऱ्या या कालखंडात लिहिल्या गेल्या आहेत.

अस्तित्वावादी कादंबऱ्यांमुळेच व्यक्तीचे मन समजून येण्यास मदत झाली. त्यामुळेच ही कादंबरी मानवी मनाचा ठाव घेणारी ठरली. जशी व्यक्ती दिसते तसे

त्याचे मन नसते याची प्रचिती या कादंबरीतून येऊ लागली. स्वतःचाच शोध स्वतः घेणारी ही आगळीवेगळी कादंबरी ठरली आहे.

६. स्त्रीलिखित कादंबरी

एकोणिसाव्या शतकानंतर देशात समानतेचे वारे वाहू लागले होते. स्त्रीच्या अस्तित्वाचे प्रश्न ठळक होऊ लागले होते. याचाच परिणाम म्हणून स्त्रीशिक्षण, बालविवाह बंदी, विधवापुनर्विवाह इत्यादी समाजसुधारणा होऊ लागल्या होत्या. महात्मा फुले यांनी मुर्लीसाठी स्वतंत्र शाळा चालू केली. त्यामुळे स्त्री सुशिक्षित झाली. साहजिकच ती आपल्यावरील अन्यायाला, अत्याचाराला वाचा. फोडू लागली. ती साहित्यातून आपल्या समस्या, व्यथा वाचकासमोर समर्थपणे मांडताना दिसते.

साळुबाई तांबवेकर यांची 'चंद्रप्रभा-विरहवर्णन' (१८७३) ही स्त्रियांविषयीची कादंबरी आहे. या लेखिकेला शिक्षणाचे महत्त्व चांगले समजले होते. त्यामुळेच ही पहिली स्त्रीविषयक कादंबरी लिहू शकली. यानंतर काशिबाई कानिटकर यांनी 'रंगराव' (१९०३), 'पालखीचा गोंडा' (१९२८) या कादंबऱ्यातून स्त्री जीवनातील अनेक विचारांचा पुरस्कार मांडला आहे. जानकीबाई देसाई यांनी 'गृहलक्ष्मी' (१९७५), 'प्रेमळ सवत' (१९१७), 'सौभाग्य तिलक' (१९१६), 'पातिवृत्याची कसोटी' (१९१९) इ. कादंबऱ्या लिहिल्या. यशोदाबाई भट यांनी 'मुलांचे बंड', (१९२१), पिरोज आनंदराव 'माझं बाळ ते!', (१९२७), शांताबाई नाशिककर 'हाच का धर्म' (१९३०), 'लग्नाचा बाजार' (१९२९), कमलाबाई बंबेवाले 'बंधमुक्ता' (१९३०) या कादंबऱ्या लिहिल्या.

इंदिरा सहस्रबुद्धे यांनी 'बाळुताई धडा घे' (१९३१) या कादंबरीमध्ये सुशिक्षित तरुणी आणि गरीब भास्कर यांचा विवाहानंतर आलेला दुरावा चित्रित केला आहे. इंदिराबाई आंबेगावकर यांनी लिहिलेली 'उजळलेला हिरा' (१९३१)

ही कादंबरी पुरूषांकडून स्त्रियांनी सर्व हक्क भांडून परत घेतले पाहिजेत असा आशय मांडते.

कुमुदिनी प्रभावळकर यांच्या 'कर्तव्याची जाणीव' (१९३२), 'अनियमित जग' (१९३४), 'निर्माल्यातील कळी' (१९३२) या कादंबऱ्यातून तत्कालीन सामाजिक प्रवृत्ती रेखाटलेली दिसते. 'निर्माल्यातील कळी' ही कादंबरी वेश्या जीवनाचे चित्रण करते तर 'कर्तव्याची जाणीव' या कादंबरीतून पालकांनी मुलांच्याही मताचा विचार करावा हे सांगितले आहे. 'अनियमित जग' यात स्त्री वर्गामध्ये गरीब-श्रीमंत असे भेद केले जातात याचे वर्णन येते.

आनंदीबाई जयवंत यांच्या 'कुलकथा' (१९३२), 'जगाची बंडखोरी' (१९३५) या कादंबऱ्या समाजप्रवृत्तीशी निगडित आहेत. विभावरी शिरूरकर यांनी 'हिंदोळ्यावर' 'विरलेले स्वप्न' (१९३५), 'बळी' इ. अत्यंत महत्त्वपूर्ण कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. 'हिंदोळ्यावर' या कादंबरीतून एका स्त्रीने विवाहबाह्य संबंध ठेवल्यामुळे व त्यातून मुलाला जन्म दिल्यामुळे किती अपत्तींना तोंड द्यावे लागते याचे चित्रण केले आहे.

याशिवाय प्रेमा कंटक, मालतीबाई दांडेकर, गीता साने, कृष्णाबाई मोरे, लीला देशमुख, शांता शेळके, आनंदीबाई विजापूर अशा अनेक लेखिकांनी समाज जीवनात हलाखीचे जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांच्या जीवनातील विविध समस्यांचे चित्रण आपापल्या कादंबऱ्यातून केले आहे.

१९६० नंतर स्त्रीमुक्ती चळवळ वाढली. स्वतःचा विचार करताना कोणत्या प्रतिमा स्वीकारायच्या, कशापासून स्वतःची सुटका करून घ्यायची यासंदर्भात प्रयत्न चालू झाले. या प्रयत्नातून कादंबऱ्यांची विविध स्वरूपाची कथानके आकारास आली. अशा कादंबरीकारांमध्ये सरोजिनी बाबर, शांता शेळके, गीता साने, कुमुद रांगणेकर, जोत्सना देवधर, आशा बगे, शांता गोखले, कमल देसाई, गौरी देशपांडे,

कविता महाजन, मेघना पेटे, छाया महाजन इ. आधुनिक जगातील स्त्रिया कादंबरीतून जीवनाला नवा आकार देण्याचा प्रयत्न करू लागल्या.

७. दलित कादंबरी

साठोत्तर मराठी साहित्यामध्ये अभूतपूर्व बदल झालेले दिसतात. कथा, कविता, आत्मचरित्र, आत्मकथन याप्रमाणेच मराठी कादंबरीनेही हे बदल स्वीकारले. पूर्वापार चालत आलेले अद्भुत, रंजनपर कादंबरीचे रूप बदलून ती अधिक वास्तवाभिमुख व समाजाभिमुख झालेली दिसते. तळागाळातील सर्वसामान्यांपर्यंत ज्ञान पोहोचू लागले होते. त्यामुळे अशिक्षित, मागासलेला, उपेक्षित समाजातील तरुण वर्ग शिक्षण घेऊ लागला होता. साहजिकच हे तरुण आपले दुःख, व्यथा, वेदना आता साहित्यातून समाजासमोर मांडू लागले होते. या लेखनामागील मुख्य प्रेरणा बुद्ध आणि आंबेडकरी तत्त्वज्ञान आहे असे दिसते. त्यामुळेच १९६० नंतरच्या सामाजिक व राजकीय पटलावर आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाचा विशेष प्रभाव जाणवू लागला.

कथा, कविता, आत्मकथन यांनी दलित साहित्यात आपले वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. यांच्या तुलनेत दलित साहित्यात कादंबरीलेखन विपूल प्रमाणात होऊ शकले नाही. ज्या काही कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या त्यांच्यातही दलित जीवनजाणिवा पाहिजे तशा येऊ शकल्या नाहीत. यासंदर्भात भालचंद्र फडके लिहितात, “दलितांची कविता, दलितांची कथा, चित्त वेधून घेते. पण दलितांची कादंबरी फारशी विचार करण्यासारखी नाही. ‘सूड’, ‘हकिकत’, ‘जटायू’, ‘फकीरा’ इ. थोडे अपवाद गाळले तर दलित लेखकांचे लेखनादर्श फडके-खांडेकर प्रणित कादंबरीचेच आहे असे दिसते.”^{२३}

असे असले तरी दलित साहित्यात ज्या काही कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या त्याचे मोल निश्चितच अनन्य साधारण आहे. दलित कादंबरीमुळे मराठी वाङ्मयाचे

अनुभवक्षेत्र अधिक विस्तारले, समृद्ध आणि समाजाभिमूख झाले हे नाकारता येत नाही.

दलित कादंबरीला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली ती आण्णाभाऊ साठे यांच्यापासूनच. त्यांनी विविध जाती, जमातीतील विषयांवर विपूल असे कादंबरीलेखन केले आहे. त्यांनी 'फकीरा' (१९५९), 'वारणेचा वाघ' (१९६८), 'वारणेच्या खोऱ्यात' (१९५९), 'माकडीचा माळ' (१९६३), 'वैर' (१९६४), 'मास्तर' (१९७५), 'रत्ना' (१९७५), 'फुलपाखरू' (१९७७) अशा कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत.

आण्णाभाऊ साठे यांच्यानंतर महत्त्वपूर्ण दलित कादंबरीकार म्हणून शंकरराव खरात यांचा उल्लेख केला जातो. त्यांनी 'हातभट्टी' (१९७०), 'मी मुक्त ! मी मुक्त !' (१९७१), 'झोपडपट्टी' (१९७३), 'गावचा टिनोपाल गुरूजी' (१९७४), 'पारधी' (१९८०), 'फूटपाथ नं. १' (१९८०) अशा स्वरूपाच्या कादंबऱ्या लिहिल्या. खरातांनी या कादंबरीतून झोपडपट्टी जीवनाचे चित्रण केले आहे. तर 'मी मुक्त ! मी मुक्त !' मधून अनाथ आश्रमात वाढलेल्या मुलांची व्यथा मांडली आहे. तसेच फासे पारध्यांना पांढरपेशा समाजात वावरताना होणारा त्रास 'पारधी' या कादंबरीतून चित्रित केला आहे.

याशिवाय बाबुराव बागूल यांनी 'आघोरी' (१९८६), 'सूड' या कादंबऱ्या लिहिल्या. ना. रा. शेंडे यांचेही दलित कादंबरीतील योगदान महत्त्वाचे आहे. त्यांनी 'शृंगारलेले प्रेत' (१९३८), 'तांबडा दगड' (१९५८), 'विलासिनी' (१९७४), 'अंभुजा' (१९७४), 'काजळी रात्र' (१९५६), 'गायत्री' (१९७८) असे कादंबरी लेखन केले. नामदेव व्हटकर यांनी 'अपराधी' (१९४४) या कादंबरीतून एका अनाथ तरुणाची कथा सांगितली आहे तर 'सोळा शिणगार' (१९६८) या कादंबरीमध्ये तमासगीरांच्या जीवनाचे दर्शन घडवले आहे. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या 'दंगल' व 'परपुरूष' या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. 'दंगल' या कादंबरीतून त्यांनी दलित

चळवळ पुढे नेण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या 'दलित पॅथर' या संघटनेचे चित्रण आले आहे. कचरू भालेराव यांनी 'स्मशानभूमी' या कादंबरीतून 'फोडा व झोडा' ही दलितांसाठी गनिमी काव्याने वापरली जाणारी नीती दाखवली आहे. बाबुराव गायकवाड यांनी 'आग' या कादंबरीतून मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतरण चळवळीतील दलित आणि दलितेतर समाजातील ताणतणाव चित्रित केला आहे. उत्तम बंडू तुपे यांनी 'झुलवा' या कादंबरीत जोगतीणीच्या जीवनाची परवड मांडली आहे. तर नामदेव चं. कांबळे यांनी 'अस्पर्श' (१९९०) यात 'नारायण नत्थू तायडे' या मातंग समाजातील शिक्षकावर प्रकाश टाकला आहे. 'मोराचे पाय' (१९९७) यात मातृत्वासाठी एका स्त्रीची होणारी तडफड, यातून निर्माण झालेले विवाहबाह्य संबंध चित्रित केले आहेत. याशिवाय त्यांनी 'राघववेळ' (१९९३), 'उनसावली' (१९९७), 'साजरंग' (१९९९) 'शेलझाडा' इत्यादी एकूण सात कादंबऱ्या लिहिल्या.

भिमसेन देठे 'इस्कोट' (१९८०), केशव मेश्राम 'हकीकत आणि जटायू' (१९७२), ना. बा. जाधव 'डॉ. अंजना' (१९७२) व 'दे दोन' (१९७९), सुधाकर गायकवाड 'शुद्र' (१९८०) आणि नामदेव ढसाळ 'हडकी हडवळा' (१९८१), ज. वि. पवार 'बलिदान' (१९७०), अशोक व्हटकर 'मेलेलं पाणी' (१९८२). अशा अनेक कादंबरीकारांनी आपल्या जीवनजाणिवा समाजासमोर, वाचकासमोर मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दलित कादंबरीच्या संदर्भात उणिवांची जाणीव होत असली तरी दलित कादंबरी आपले दलितपण घेऊन वाहते आहे. आण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, प्रा. केशव मेश्राम, ना. रा. शेंडे इ. कादंबरीकारांनी दलित साहित्यातील कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार प्रवाहित ठेवला आहे. दलित कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार कमी प्रमाणात विकसित झाला असल्याचा सूर निघत असला तरी केवळ आण्णाभाऊ साठे व शंकरराव खरात यांचे विपूल लेखन तो सूर तोडण्यास समर्थ आहे.

८. ग्रामीण कादंबरी

१९६० नंतर मराठी साहित्यामध्ये अनेक चळवळी, अनेक वाङ्मयप्रवाह अस्तित्वात आले. त्यातीलच एक प्रवाह म्हणजे 'ग्रामीण साहित्य' होय. हा प्रवाह कष्टकऱ्यांच्या हातापर्यंत, गुरांच्या गोठ्यापर्यंत आणि शेतकऱ्यांच्या शेतापर्यंत जाऊन वास्तव जीवन चित्रित करू लागला. ग्रामीण साहित्यातून ग्राम म्हणजे खेडे, तेथील संस्कृती, सण, तसेच त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील सुख-दुःख टीपले जाऊ लागले. अशा स्वरूपाचा पहिला प्रयत्न म. फुले यांनी केला. त्यांनी 'शेतकऱ्याचा आसूड' या पुस्तकातून शेतकरी राजाच्या व्यथा, वेदना आणि दुःख वाचकासमोर मांडले. हीच खरी मराठी ग्रामीण कादंबरीची पहिली प्रेरणा ठरते. त्यानंतर गांधीजींनी दिलेला 'खेड्यांकडे चला' हा संदेशही ग्रामीण साहित्यनिर्मितीसाठी प्रेरणादायी ठरला. कृष्णराव भालेराव यांची 'बळीबा पाटील' (१८८८) ही मराठीतील पहिली ग्रामीण कादंबरी मानली जाते. ही कादंबरी ग्रामीण वास्तवाचा एकात्म प्रत्यय घडवू शकली नाही. याविषयी सीताराम रायकर लिहितात, "मजकुराचा ऐवज कादंबरीएवढा नसल्यामुळे 'बळीबा पाटील' ही कादंबरी मानता येणार नाही."^{२४} यावरून मराठीतील पहिली ग्रामीण कादंबरी म्हणून 'बळीबा पाटील' या कादंबरीचा उल्लेख केला जाऊ शकत नाही.

म्हणून धनुर्धारी उर्फ रा. वि. टिकेकर यांच्या 'पिराजी पाटील' (१९०३) या कादंबरीचा मराठीतील पहिली ग्रामीण कादंबरी म्हणून निर्देश केला जातो. या कादंबरीविषयी डॉ. रवींद्र ठाकूर म्हणतात, "या कादंबरीत पहिल्यांदाच ग्रामजीवनाचा यथार्थ प्रत्यय येत असल्याने तिला मराठीतील पहिली ग्रामीण कादंबरी म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही."^{२५} यावरून 'पिराजी पाटील' ही कादंबरी ग्रामीण जीवनाचा वेध घेणारी पहिलीच कादंबरी आहे, असे म्हणता येईल. ना. वि. कुलकर्णी यांची 'शिपाई' (१९२५) व 'दिवस कसे जातील' (१९२५) या कादंबऱ्यांतून त्यांनी अस्सल ग्रामीण संस्कृतीचे व वास्तवाचे चित्रण केले आहे. ग.

रा. वाळिंबे यांच्या साहित्यावर गांधीजींच्या ग्रामवादाचा प्रभाव होता. ग्रामीण जनतेचा उद्धार व्हावा या तळमळीतून त्यांनी 'मंजुळा' (१९३१) व 'खरा उद्धार' (१९३६) या कादंबऱ्या लिहिल्या.

ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण करणारे ग्रामीण, प्रादेशिक कादंबरीकार म्हणून र. वा. दिघे यांचा उल्लेख केला जातो. त्यांच्यापासून ग्रामीण कादंबरी ग्रामीण जीवनाचे चिंतन करू लागलेली दिसते. इ. स. १९३९ साली 'पाणकळा' प्रसिद्ध झाली आणि तिने मराठी वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले. त्यानंतर लगेच त्यांची 'सराई' (१९४३) प्रसिद्ध झाली. या कादंबऱ्यातून प्रादेशिक जीवन चित्रित झाल्याने त्यांना प्रादेशिक कादंबरीकार म्हणूनही ओळखले जाते.

* ग. ल. ठोकळ यांनी 'गावगुंड', 'ठिणगी' (१९६०), या कादंबऱ्या लिहिल्या. बी रघूनाथ यांची 'बाबू दडके' (१९४४) ही कादंबरी, बा. सी. मर्ढेकर यांची 'तांबडी माती' (१९४३) व 'पाणी' (१९४८) या कादंबऱ्यात मर्ढेकरांनी युद्धकालीन ग्रामीण पार्श्वभूमीचे वर्णन केले आहे. म. भा. भोसले 'समरांगण' (१९४१), 'घसरगुंडी' (१९६३), वि. वि. बोकिल 'आबा' (१९४२), 'तू तिथं मी' (१९४६), न. चि. केळकर 'कोकणचा पोर' (१९४२), वा. ब. कर्णिक 'वाडगीण' (१९५१) या लेखकांनी आपल्या जीवन जाणिवानी ग्रामीण परिसर कादंबरीत बांधला आहे.

दिघे-ठोकळ यांच्यापेक्षा वेगळ्या अंगाने समाजजीवनाला भिडणाऱ्या कादंबऱ्या अवतीर्ण होऊ लागल्या, त्यामध्ये विभावरी शिरूरकर 'बळी' (१९५०), 'विरलेलं स्वप्न' (१९३५), 'हिंदोळ्यावर' (१९३४), बा. भ. बोरकर 'मावळता चंद्र' (१९३८), 'आंधारातील' (१९४३), 'भावीण' (१९५०), शांता शेळके 'विझती ज्योत' (१९४६), 'ओढ' (१९५०) या कादंबऱ्यांचा उल्लेख करता येतो.

श्री. ना. पेंडसे यांनी विशिष्ट प्रदेश निवडून तेथील निसर्ग व मानवी जीवन चित्रित केले आहे. त्यांच्या 'एल्गार' (१९४९), 'हद्दपार' (१९५०), 'गारंबीचा

बापू' (१९५२) इ. अनेक कादंबऱ्या या स्वरूपाच्या आहेत. 'शितू' (१९५३), 'पडघवली' (१९५५), 'पवनकाठचा धोंडी' (१९५५), 'माचीवरला बुधा' (१९५८), 'जैत रे जैत' (१९६५) इत्यादी कादंबऱ्यातून गो. नी. दांडेकर यांनी प्रादेशिक ग्रामीण जीवन मांडले.

व्यंकटेश माडगुळकर यांच्या 'पुढचं पाऊल' (१९५०), 'बनगरवाडी' (१९५५), 'वावटळ' (१९६४), 'कोवळे दिवस' (१९७९) अशा अनेक कादंबऱ्यातून ग्रामीण व दलित जीवन वाचकासमोर येते. याशिवाय दा. गो. बोरसे 'अजिंठ्याचे लेणे-जीभाऊ', के. नारखेडे 'अजनी', ना. रा. शेंडे 'काजळी रात्र' दुर्गा भागवत 'महानदीच्या तीरावर' अशा स्वरूपाच्या आणखी काही कादंबऱ्याकारांनी १९५०-६० या दशकात विपूल लेखन केलेले दिसते.

१९५० ते ६० या दशकात होऊ घातलेले बदल १९६० नंतर अधिक प्रकर्षाने समोर येऊ लागले. ही कादंबरी ग्रामीण, दलित, राजकीय, ऐतिहासिक अशा अनेक दिशांनी विकसित होऊ लागली. ती समाजवास्तवाची नवनवीन ठिकाणे शोधण्यात मग्न झाली. ग्रामीण कादंबऱ्याच्या संदर्भात हा बदल सहज लक्षात येतो. उद्धव शेळके यांच्या 'धग' (१९६०) या कादंबऱ्यात कौतिक या ग्रामीण स्त्रीच्या हलाखीचे व जिद्दीचे जीवन येते. रणजित देसाई 'बारी' (१९५९), 'माझा गाव' (१९६०), शंकर पाटील 'टारफुला' (१९६४), हमीद दलवाई 'इंधन' (१९६५) जयवंत दळवी 'सारे प्रवासी घडीचे' (१९६४) व 'महानंदा' (१९७०), चि. त्र्यं. खानोलकर 'रात्र काळी घागर काळी' (१९६३), 'आगोचर' (१९७५) व 'भागधेय' (१९७६) यांनीही ग्रामीण कादंबरी समृद्ध केली. मधू मंगेश कर्णिक यांची 'माहिमची खाडी' (१९३९) व 'भाकरी आणि फूल' (१९८२), रा. र. बोरडे यांची 'पाचोळा' (१९८९) या कादंबऱ्या विशेष आहेत. याशिवाय 'चारापाणी' (१९८९), 'आमदार सौभाग्यवती', 'इथं होतं एक गाव' (२०००) या कादंबऱ्याही त्यांनी लिहिल्या. आनंद यादव

यांची 'गोतावळा' (१९७१) ही 'पाचोळा' प्रमाणेच लक्षणीय कादंबरी ठरली. 'नटरंग' (१९८०), 'झोंबी', 'नांगरणी', 'घरभिंती' इ. विशेष उल्लेखनीय कादंबऱ्या प्रस्तुत कालखंडात यादवांनी लिहिल्या. याशिवाय ना. धों. महानोर 'गांधारी' (१९७३), चंद्रकुमार नलगे 'आगीनफूल' (१९७४), महादेव मोरे 'बळी' (१९७२), 'रैत' (१९७१), 'झोंबड' (१९६९), द. ता. भोसले 'मी आणि माझा बाप' (१९६९), सुभाष भेण्डे 'जोगीण' (१९७४) इत्यादी कादंबरीकारांनी प्रस्तुत कालखंडात ग्रामीण जीवन व समस्या वाचकांसमोर मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मराठी साहित्यामध्ये झालेला आणखी एक सांस्कृतिक उद्रेक म्हणजे १९७५ च्या सुमारास सुरू झालेली ग्रामीण साहित्य चळवळ होय. गतीमान झालेल्या परिवर्तनवादी चळवळीच्या काळात ग्रामीण साहित्य चळवळ सुरू झाली. सम्मेलने, मेळावे आणि परिसंवादातून चळवळीची भूमिका मांडली जाऊ लागली. त्यामुळेच नवीन लेखकांना आत्मभान आले आणि यातूनच ग्रामीण कादंबरी साकारू लागली. यात आनंद पाटील 'कागुद आणि सावली' (१९८६), बाबुराव गुरव 'भैनाळ' (१९८६), पुरूषोत्तम बोरकर 'मेड इन इंडिया' (१९८७), बाबाराव मुसळे 'हाल्या हाल्या दूध दे' (१९८५) व 'पखाल' (१९९५), अशोक व्हटकर 'बगाड' (१९८४), नागनाथ कोत्तापल्ले 'उलट चालिला प्रवाहो' (१९८५) व 'गांधारीचे डोळे' (१९८५), राजन गवस 'चौडंक' (१९८५), वासुदेव मुलाटे 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' (१९८९), रामचंद्र पठारे 'पाचर' (१९८९), विश्वास पाटील 'पांगीरा' (१९९०) व 'झाडाझडती' (१९९१), रंगनाथ पठारे 'हारण' (१९९०), रवींद्र शोभणे 'कोंडी' (१९९२), राजन खान 'यतीम' (१९९०), सदानंद देशमुख 'तहान' (१९९८) व 'बारोमास' (२००४), मोहन पाटील 'बस्तान' (१९९७), प्रभाकर पेंढारकर 'चक्रीवादळ' (२००५) अशा कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. यामध्ये शेषराव मोहिते यांची 'असं जगणं तोलाचं' (१९९४) व 'धूळपेरणी' (२००१) या दोन्ही

कादंबऱ्या १९७५ नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीमध्ये महत्त्वपूर्ण ठरल्या आहेत. शेषराव मोहिते यांनी या कादंबऱ्याच्या माध्यमातून निष्क्रिय शिक्षणव्यवस्था, ढासळते कृषीजीवन, सावकारी ओझ्याखाली आलेल्या शेतकऱ्याचे जीवन, कष्टाळू शेतकऱ्याचे स्वाभिमानी जगणे, शिक्षित तरुणाची मानसिक घालमेल इ. ज्वलंत प्रश्नाचा व सामाजिक जीवनाचा वेध घेण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

समारोप

एकंदरीत, 'मराठी कादंबरीचे स्वरूप आणि वाटचाल' या प्रकरणामध्ये प्रामुख्याने खलील बार्बीचा निर्देश ठळक रूपात दिसून येतो. कादंबरीचे स्वरूप आणि संकल्पना पहात असताना 'कादंबरी' या मराठी शब्दाविषयी इंग्रजी व अन्य भाषेतील संज्ञांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. पाश्चात्य साहित्यामध्ये अस्तित्वात आलेल्या 'नॉवेल' या इंग्रजी शब्दाला मराठीमध्ये 'कादंबरी' म्हणून संबोधले जाऊ लागले. बाणभट्टाच्या कथेतील नायिकेचे 'कादंबरी' हे नाव त्यांनी आपल्या कथेला दिले. तेव्हापासून इंग्रजी 'नॉव्हेल' साठी मराठीमध्ये 'कादंबरी' हा शब्द रूढ झाला. यालाच लॅटिन भाषेमध्ये 'नॉव्हस' आणि इटालियन भाषेत 'नॉव्हेला' म्हणून संबोधले जाते. काहीवेळा यासाठी 'Fiction' ही संज्ञा योजली जाते.

कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराची एकच एक व्याख्या करणे अत्यंत कठीण आहे. तरीही काही विचारवंतांनी व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. विविध व्याख्यांवरून असे म्हणता येते की, 'मानवी जीवनाचे भाष्य करणारी, आशयद्रव्य, प्रसंग, पात्र, वातावरण इ. घटकांचा अंतर्भाव असणारी व विस्तृत मानवी जीवनपट उलगडणारी आणि उत्तरोत्तर नवे बदल स्वीकारणारी साहित्यकृती म्हणजे कादंबरी होय'. कादंबरीच्या रचनेच्या दृष्टीने विचार करता कथानक, व्यक्तिरेखा, वातावरण,

निवेदन, भाषाशैली इ. घटकांच्या सहाय्याने कादंबरीचा आकृतीबंध तयार होत असतो.

मराठी कादंबरीची वाटचाल पहात असताना इ.स. १८४१ साली प्रसिद्ध झालेल्या 'पिलग्रीम प्रोग्रेस' पासून 'धूळपेरणी' (२००१) पर्यंतचा मराठी कादंबरीचा सविस्तर आढावा घेण्यात आलेला आहे. हे करत असताना इ. स. १८४१ ते १८८५ या पहिल्या कालखंडाची सुरुवात ही भाषांतरित कादंबरीने झालेली दिसते. त्यामुळे पाश्चात्य वाङ्मयाचा प्रभाव या कालखंडावर जाणवतो. बाबा पद्मनजी यांच्या 'यमुनापर्यटन' या कादंबरीने थोडी वेगळी वाट शोधण्याचा प्रयत्न केला परंतु तो तिच्यापुरताच मर्यादित राहिलेला दिसतो. अन्य कादंबऱ्यातून समाजभावनापेक्षा अद्भुत व रंजकतेलाच अधिक महत्त्व दिलेले दिसते. त्यामुळे या संपूर्ण कालखंडावर रंजकतेला महत्त्व देणाऱ्या मुक्तामालादी कादंबऱ्यांचाच प्रभाव अधिक जाणवतो.

इ. स. १८८५ ते १९२० हा कादंबरीच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरलेला कालखंड आहे. प्रस्तुत कालखंडाचा उल्लेख हरिभाऊंचा कालखंड म्हणून केला जावा एवढा त्यांच्या लेखनाचा प्रभाव तत्कालीन कादंबऱ्यांवर पडलेला आढळतो. यानंतरच्या कादंबरीकारांनीही हरिभाऊंचा आदर्श समोर ठेवलेला दिसतो. हरिभाऊंनी प्रथमतः कादंबरीतील अतिरंजकता आणि कृत्रिमता टाळून तिला समाजाभिमुख करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. याच कालखंडात लेखन करणारे कादंबरीकार म्हणून वा. म. जोशी, श्री. व्यं. केतकर, नाथमाधव, वि. सी. गुर्जर यांचाही उल्लेख केला जातो.

इ. स. १९२० ते १९४७ हा कालखंड फडके-खांडेकर-माडखोलकर यांच्या नावाने ओळखला जातो. या कादंबरीकारांनी कलावाद, जीवनवाद आणि राजकारण प्रथमतः कादंबरीतून मांडलेले दिसते. या कालखंडातील फडके-खांडेकर युगाचा परिणाम संपूर्ण कादंबरीवर पडलेला दिसतो. हा कालखंड मराठी कादंबरीच्या

इतिहासामध्ये अनेक दृष्टींनी महत्त्वाचा ठरला आहे. या कालखंडात लेखन करणारे कादंबरीकार म्हणून फडके, खांडेकर, माडखोलकर, ना. ह. आपटे, वरेकर, पु. य. देशपांडे, साने गुरूजी, हडप, दिघे यांचा उल्लेख करावा लागतो.

इ. स. १९४७ ते १९६० हा कालखंड मराठी कादंबरी वाङ्मयात महत्त्वाचा आहे. साठोत्तर मराठी कादंबरीतील बदलाच्या पाऊलखुणा या कालखंडामध्ये उमटू लागल्या होत्या. फडके-खांडेकर प्रणीत कादंबरीमध्ये या काळात अमुलाग्र बदल झाला होता. ही कादंबरी कृत्रिमता व कल्पनाविलास टाळून वास्तवाचे चित्रण करू लागली होती. स्त्री कादंबरीकारांनीही या कालखंडात मोठ्या प्रमाणात लेखन केलेले दिसते.

साठोत्तर मराठी कादंबरी वेगळे भान, संवेदना आणि जाणिवेचे घेऊन व्यक्त होऊ लागली होती. हा प्रवाह अनेक अंगाने विकसित झालेला दिसतो. ही कादंबरी वास्तव जीवनाचे अतिशय बारकाईने चित्रण करू लागली. मध्यमवर्गीयांच्या जीवनचित्रणाबरोबरच ग्रामीण, दलित आणि स्त्रियांच्या जीवनातील वास्तवाचा वेध घेऊ लागली. साठोत्तर मराठी कादंबरीच्या अभ्यासाच्या सोयीसाठी कादंबरीचे तिच्या प्रवृत्तीनुसार वर्गीकरण केले आहे. त्यात रंजनवादी, ऐतिहासिक, पौराणिक, चरित्रात्मक, अस्तित्ववादी, स्त्रीलिखित, दलित आणि ग्रामीण अशा वेगवेगळ्या प्रवाहातील कादंबऱ्यांचा स्थूल आढावा प्रस्तुत प्रकरणात घेण्यात आला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. बांदिवडेकर, चंद्रकांत : 'मराठी कादंबरीचा इतिहास', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, द्वितीयावृत्ती, १९९६, पृ. ५ व ६.
२. हस्तक, उषा : 'साहित्य : अद्यापन आणि प्रकार', (संपा.) श्री. पु. भागवत, मौज आणि पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९८७, पृ. २५३-५४.
३. नेमाडे, भालचंद्र : 'टीकास्वयंवर', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९९० पृ. १९८.
४. कुलकर्णी, श्री. मा. : 'कादंबरीची रचना', उन्मेष प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, १९५६, पृ. १५
५. प्रेमचन्द : 'साहित्य का उद्देश', प्रकाशक, हंस प्रकाशन, इलाहाबाद, प्रथमावृत्ती, १९५४, पृ. ५४.
६. अज्ञेय : 'शास्त्रीय समीक्षा के सिद्धांत', (संपा.) त्रिगुणायत गोविंद, एस चंद्र अॅण्ड कंपनी (प्रा.) लि. रामनगर, नई दिल्ली द्वारा प्रकाशित, द्वितीय भाग, पृ. ४१२.
७. जाधव, रा. ग. : 'मराठी विश्वकोश खंड-३', (संपा.) लक्ष्मणशास्त्री जोशी, म. रा. सा.स. मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९७६. पृ. ६००.
८. डहाके, वसंत आबाजी : 'विशिष्ट साहित्यप्रकार : कादंबरी', मुंबई विद्यापीठ प्रकाशन, मुंबई, पृ. ३८.

९. बापट, प्र. वा. व : 'मराठी कादंबरी तंत्र आणि विकास', व्हीनस
गोडबोले, ना. वा. प्रकाशन, पुणे, तृतीयावृत्ती, १९७३, पृ. ११४.
१०. तत्रैव : पृ. ३६४.
११. तत्रैव : पृ. १२९.
१२. पाटील, गंगाधर : 'कथनमीमांसा', अनुष्टुभ, सप्टें-डिसें, दिवाळी
अंक, १९९१, पृ. ९७.
१३. नेमाडे, भालचंद्र : 'वाङ्मयीन शैली आणि तंत्र', (संपा.) म. द.
हातकणंगलेकर, अभिजात प्रकाशन, कोल्हापूर,
प्रथमावृत्ती, १९८१, पृ. १३९.
१४. देशपांडे, कुसुमावती : 'मराठी कादंबरीचे पहिले शतक', मुंबई मराठी
साहित्य संघ प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९५३,
पृ. २३-२४.
१५. तत्रैव : पृ. २९
१६. बांदिवडेकर, चंद्रकांत : 'मराठी कादंबरीचा इतिहास', मेहता पब्लिशिंग
हाऊस, पुणे, द्वितीयावृत्ती, १९९६, पृ. १८८.
१७. तत्रैव : पृ. २१७.
१८. देशपांडे, कुसुमावती : 'मराठी कादंबरीचे पहिले शतक', मुंबई मराठी
साहित्य संघ प्रकाशन, मुंबई, द्वितीयावृत्ती,
१९७५, पृ. २४७.
१९. नेमाडे, भालचंद्र : 'टीकास्वयंवर', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद,
प्रथमावृत्ती, १९९०, पृ. २००.
२०. देशपांडे, कुसुमावती : 'मराठी कादंबरीचे पहिले शतक', मुंबई मराठी
साहित्य संघ प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९५३,
पृ. ४१.

२१. कुलकर्णी, अ. अ. : 'प्रदक्षिणा खंड-दुसरा', (संपा.) सार्वजनिक
वाचनालय, नाशिक, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे,
द्वितीयावृत्ती, १९९८. पृ. १९३.
२२. खेर, भा. द. : 'यज्ञ', मधुकुंज प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती,
१९६८, पृ. ५४.
२३. फडके, भालचंद्र : 'दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह', श्रीविद्या
प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७७, पृ. २०८.
२४. रायकर, सीताराम : 'कृष्णराव भालेकर : समग्र वाङ्मय', म. फुले
समता प्रतिष्ठान, पुणे, प्रथमावृत्ती, पृ. ५२.
२५. ठाकूर, रवींद्र : 'मराठी ग्रामीण कादंबरी', स्नेहवर्धन प्रकाशन,
पुणे, द्वितीयावृत्ती, २००१, पृ. ५४, ५५.